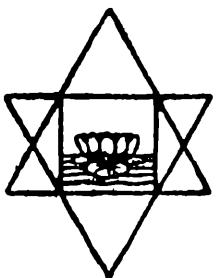

યોગ પર હીતિઓ

શ્રી અરવિંદ

શ્રી અરવિંદ માથમઃ પોંડિયે રી

Lights on Yoga

અનુવાદક
આંખાલાત પુરાણી

સર્વો હક્ક સ્વાધીન

જાન્યુઆરી ૧૯૩૮
માર્ચ ૧૯૫૦
ડસેમ્બર ૧૯૬૧

રૂ. ૧૦.૫૦

પ્રકાશક : શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરી
મુદ્રક : શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પ્રેસ, પોંડિચેરી
565/61/1100

અનુક્રમ

લક્ષ્ય	૧
ચેતનાના સ્તરો અને વિભાગો	૧૨
સમર્પણ અને ઉન્મીલન	૩૧
કામ	૫૮-૬૮

આ કખાણું શ્રી અરવિંદે તેમના શિષ્યોને
પ્રરનોના ઉત્તરે આપેલા તેમાંથી અવતરણું
લઈને તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. યોગના
વિષયમાં રૂચિ ધરાવનારાઓને એ વિષયની
સમજૂતી મેળવવામાં તથા યોગની સાધનામાં
કંઈક સહાયભૂત થાય એ રીતે તેમને એકત્ર
કરીને અહીં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

થોગુ પર દીપ્તિઓ

લક્ષ્ય

આહી જે યોગનો માર્ગ અનુસરાય છે તેનો હેતુ બીજા માર્ગો કરતાં જુદો પડે છે, કારણ કે એનો ઉદ્દેશ અજ્ઞાનને વશ એવી સામાન્ય પાર્થિવ ચેતનામાંથી છૂટીને દિવ્ય ચેતનામાં આરોહણ કરવું એટલો જ નથી, પરંતુ એ દિવ્ય ચેતનાની પોતાની જે વિજ્ઞાનમય શક્તિ રહેલી છે તેને માનવનાં મન, પ્રાણ અને દેહના અજ્ઞાનમાં ઉતારી લાવવી, માનવનાં એ કરણેાનું રૂપાંતર સાધવું અને એ પ્રમાણે રૂપાંતર પામીને દિવ્ય થયેલી માનવ પ્રકૃતિમાં પ્રભુનો આવિભાવ કરવો તથા જડ પાર્થિવ તત્ત્વમાં દિવ્ય જીવનનું સર્જન કરવું એ પણ આ યોગના ઉદ્દેશમાં આવે છે. આ લક્ષ્ય ઘણી જ મુશ્કેલીથી સાધી શકાય તેવું છે અને તેથી આ યોગ અધરો છે, ઘણાને, અથવા લગભગ બધાને આ પ્રકારનો યોગ અશક્ય જ લાગશે. આ પૃથ્વીની અજ્ઞાનભરી સામાન્ય ચેતનાની સધળી દૃઢ થઈ બેઠેલી શક્તિઓ એ લક્ષ્યની વિરોધી છે, તેનો ઈનકાર કરે છે, તથા એને સિદ્ધ થતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તથા સાધકને પોતાને પણ એનું મન, એનો પ્રાણ અને એનો દેહ એ ઉદ્દેશનો સાક્ષાત્કાર થવામાં નડતી સૌથી વધારે દુરાગ્રહી બાધાઓથી ભરેલી જણાશે. જે તમે આ યોગના આદર્શનો પૂરેપૂરા અંતરથી સ્વીકાર કરી શકતા હો, એની સાધનાના માર્ગમાં આવી રહેલી સધળી મુશ્કેલીઓનો સાધનો કરવાને તૈયાર હો, તમારા ભૂતકાળને તથા તેના સર્વે સંબંધોને પાછળ મૂકી દેવાને તથા એ દિવ્ય શક્યતા સિદ્ધ કરવા ખાતર સધળું ત્યાગી દેવાને તથા સધળાં જેખમો ખેડવાને તૈયાર હો જ એની પાછળ જે સત્ય રહેલું છે તેને અનુભૂતિ વડે પ્રામ કરવાની તમે આશા રાખી શકો.

આ યોગની સાધના કોઈ આગળથી નક્કી કરેલા એવા માનસિક ઉપદેશ વડે, કે મંત્ર કે જ્યુ જેવા ધ્યાનના વિહિત પ્રકાર વડે થતી નથી. એની સાધનાની શરૂઆત અંતરમાં આપોઆપ જગ્રત થતી અભીષ્ટા વડે થાય છે. એ અભીષ્ટાને લઈને સાધક પોતાના અંતરમાં અથવા તો પોતાનાથી ઉપર ઉદ્વિમાં એક પ્રકારની એકાગ્રતા પ્રામ કરે છે. વળી, પોતાનાથી ઉપરની ભૂમિકમાં રહેલ પ્રભુના પ્રભાવ પ્રત્યે, પ્રભુની દિવ્ય શક્તિ અને તેના કાર્ય પ્રત્યે સાધકની ચેતના ખુલ્લી થવી જોઈએ. સાધકના હદ્યમાં પ્રભુની સન્નાધી હોય છે તેના પ્રત્યે તેણે ખુલ્લા થદું જોઈએ તથા પોતાના આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશનો વિરોધ કરનાર જે કોઈ હોય તે સધળાનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. શ્રદ્ધા, અભીષ્ટા અને સમર્પણની કિયા વડે જ સાધક પોતાની જતને પ્રભુ પ્રત્યે ખુલ્લી કરી શકે છે.

*
*

અહીં માત્ર એક જ પ્રકારના સર્જનને માટે સ્થાન છે, અને તે છે વિજ્ઞાનમય સૃષ્ટિનું સર્જન. એ અતિમાનસ સૃષ્ટિ સર્જવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે તેના વડે અહીંની પાર્થિવ ચેતનામાં સત્ય ચેતનાનું અવતરણ કરાવી શકાય. એટલે કે, કેવળ મનોમય, પ્રાણુમય અને અન્નમય કોશમાં જ નહિ પરંતુ જડ પાર્થિવ તત્ત્વમાં પણ સત્ય ચેતનાનું અવતરણ કરાવવાનું છે. ‘અહું’ના વિસ્તારમાં નડતી સર્વ ‘મર્યાદાઓ’ને દૂર કરી દેવી, અથવા તો માણસના મનના વિચારોની કે તેના અહું-કેન્દ્રિત પ્રાણની કામનાઓની પરિતૃપ્તિ માટે અમર્યાદ અવકાશ તથા મુક્ત ક્ષેત્ર તૈયાર કરી આપવું એવો કાંઈ આપણો ઉદ્દેશ નથી. આપણે કોઈ ‘પોતાને ગમે તેમ કરવા’ માટે અહીં આવ્યા નથી, અથવા તો એવી કોઈ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે નથી આવ્યા કે જેમાં આખરે આપણને ગમે તે પ્રમાણે કરી શકીએ. આપણે અહીં છીએ તે પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને માટે, તથા એવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છીએ જેમાં

પ્રભુની દુરધા માણસના અજ્ઞાન વડે વિકૃત થયા વિના, અથવા તો, પ્રાણની કામનાઓથી વિકૃપ કે અસ્વાભાવિક બન્યા વગર, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ શકે. આ અતિમાનસ યોગજા સાધકે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કંઈ ઓનું પોતાનું અંગત કાર્ય નથી કે તેને માટેની શરતો એ પોતે મૂકી શકે. એણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે તો ભગવાનનું છે, અને પ્રભુએ નિમાણ કરેલી શરતો પ્રમાણે તે કરવાનું છે. આપણી યોગસાધના પણ આપણે પોતાને માટે નહિ પરંતુ પ્રભુને ખાતર કરવાની છે. આપણી પોતાની વ્યક્તિત્વાને પ્રગટ કરવાનું આપણે દુરધવાનું નથી, સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી અને સધળી મર્યાદાઓથી મુક્ત ઓવા આપણા ‘અહં’નો નહિ પરંતુ પ્રભુનો આવિભાવ કરવો એ આપણો ઉદ્દેશ છે. પ્રભુનો એ આવિભાવ થશે તેના પરિણામ રૂપે અને તેના જ એક અંગ તરીકે આપણી પોતાની મુક્તિ, પૂર્ણ તા અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિની વિપુલતા આપણને મળશે, પરંતુ તે કંઈ અહં-પ્રધાન અર્થમાં, યા તો અહં-કેન્દ્રિત કે સ્વાર્થસાધુ હેતુને ખાતર હશે એમ સમજવાનું નથી. એ મુક્તિ, એ પૂર્ણ તા અને એ દૈવી સંપત્તિ પણ આપણે પોતાને માટે નહિ પરંતુ પ્રભુને ખાતર પ્રાપ્ત કરવાની છે.

**

આ યોગમાં પ્રભુનો ફક્ત સાક્ષાત્કાર થાય એ પૂરતું નથી, પરંતુ આપણા અંતરના અને બહારના સમગ્ર જીવનમાંનું કશું પણ બાકી રાખ્યા વિના નિઃશેષ સમર્પણ કરી દેવું તથા એ બન્ને પ્રકારના જીવનનું એટલે સુધી રૂપાંતર સાધવું કે આખરે પ્રભુની દિવ્ય ચેતનાને પ્રગટ કરવાને તે લાયક થાય, તથા પ્રભુના દિવ્ય કાર્યની જ તે એક ભાગ બની રહે એ પણ આ યોગજા આવશ્યક મનાયું છે. આ કાર્ય સાધવા માટે જે આંતર નિયમન પાળવું પડે છે તે કેવળ નાિતિની કે દેહદમનની તપસ્યામાં જરૂરી હોય છે તેના કરતાં તો ક્યાંયે વધારે કડક અને દુઃસાધ્ય હોય છે. યોગ સાધનાના ધર્માભરા

માર્ગો કરતાં ધારણા વિશાળ અને કેટલાયે વધારે કઠળું એવા આ સાધના માર્ગમાં તો જેમને પોતાના અંતરાત્મામાં એને માટે સાદ થયાની પ્રતીતિ હોય, જેઓ એની બધી મુશ્કેલીઓ સામે થઈને છેવટ સુધી ટકી રહીને કસોટીઓમાંથી પસાર થવાને તૈયાર હોય તેમણે જ પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

**

પહેલાંના યોગ માર્ગોમાં નિત્ય મુક્ત અને પ્રભુ સાથે સદા તદ્રૂપ એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવતો. અને એ જ્ઞાન અને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય રૂપ ન થાય એટલા પૂરતો જ એ યોગ માર્ગોમાં પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક ગણુંતો. ઉપરથી આરંભ કરીને છેક સ્થૂલ દેહ સુધીનું પ્રકૃતિનું રૂપાંતર સાધવાનો ઉદ્દેશ તો ધારું જ ઓછાઓએ સેવેલો છે અને તે પણ માટે ભાગે એક ‘સિદ્ધી’ તરીકે જ, પૃથ્વીની ચેતનામાં એક નવી અને દિવ્ય પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક આવિજ્ઞાવ તરીકે નહિં.

**

માનવની, એટલે કે સજ્જવ બનેલ પાર્થિવ તત્ત્વમાં દેહ ધારણ કરનાર મનોમય ચેતનાવાળા પ્રાણીની સમગ્ર ચેતનાએ એક બાજુથી, ઊર્ધ્વમાં રહેલી દિવ્ય ચેતના સાથે પોતાનો યોગ કરવા માટે આરોહણ કરવાનું છે; તથા બીજી બાજુએ, મનથી ઉપર રહેલી એ ઊર્ધ્વ ચેતનાએ મનોમય પ્રાણમય, તથા અન્નમય કોશમાં અવતરણ પણ કરવાનું છે. આ પ્રમાણે થતાં એ બેની વરચે જે અંતરાયો અત્યારે આવી રહેલા છે તે દૂર થઈ જશે તથા ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાં રહેલી પ્રભુની દિવ્ય ચેતના અધ્યાત્મુભ સમસ્ત પ્રકૃતિને પોતાના હાથમાં લઈ શકશે તથા અતિમાનસમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિના કાર્ય વડે તેનું રૂપાંતર પણ કરી નાખશે.

આપણી પૃથ્વી એ ચેતનાનો કમવિકાસ સાધવાનું ભૌતિક ક્ષેત્ર છે. એ પાર્થિવ ચેતનાની અંદર મનનું તત્ત્વ, પ્રાણતત્ત્વ, અતિમાનસ તથા¹ સચિયદાનંદ વગેરે તત્ત્વો અંતર્હિત રહેલાં છે, અપ્રભૃત રૂપે આવી રહેલાં છે. પરંતુ એ બધાંમાંથી સૌથી પહેલું પાર્થિવ જડતત્ત્વ જ વ્યવસ્થિત બને છે. ત્યાર પછી ઉપર રહેલી પ્રાણની ભૂમિકામાંથી એ પાર્થિવ તત્ત્વમાં પ્રાણ યાને જીવન ઉત્તરી આવે છે તથા જડતત્ત્વમાં અપ્રગટ રૂપે રહેલ પ્રાણને આકાર, વ્યવસ્થા તથા પ્રવૃત્તિના ગુણો આપે છે, અને એ રીતે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ તે સર્જે છે. ત્યાર પછી, પ્રાણથી ઉધર્વમાં રહેલી માનસિક ભૂમિકામાંથી મનનું તત્ત્વ તેમાં અવતરે છે અને માનવને સર્જે છે. હવે પછી ભાવિમાં અતિમાનસનું અવતરણ થવાનું છે. જેને પરિણામે અતિ-માનવ જાતનું સર્જન થશે.

*
*

પ્રભુના કિયાત્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી પુરુષને મુક્ત કરવો એટલું જ પૂરતું નથી; પરંતુ પુરુષે નિમ્ન પ્રકૃતિની અવિદ્યામય શક્તિઓની લીલા સાથે જે એના આધિપત્યનો સંબંધ સ્વીકાર્યો છે તે સંબંધ કાપી નાખી તેણે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ, મા ભગવતી સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાનો છે.

આ અધ્યોમુખ અવિદ્યામય પ્રકૃતિ તથા તેની જડ શક્તિઓની યાંત્રિક રચના એ જ પરા પ્રકૃતિ યાને મા ભગવતી છે એમ માનવું એ તો મોટી ભૂલ છે. અહીં જે સામાન્ય અવિદ્યામય પ્રકૃતિ આપણે જોઈએ છીએ તે તો ઉત્કાંતિ પામી રહેલા અજ્ઞાનનો વ્યાપાર ચાલે એટલા ખાતર આગળ ધરવામાં આવેલી કેવળ યાંત્રિક રચના છે. જેમ અવિદ્યાના અજ્ઞાનમાં ઝુંપેલો માનસિક, પ્રાણમય કે અન્નમય પુરુષ પોતે સ્વયં પ્રભુ નથી, જે કે તે આવે છે તો ભગવાનમાંથી જ —તેમ સામાન્ય પ્રકૃતિની આ યાંત્રિક રચના પણ દિવ્ય

મા ભગવતી, પરાશક્રિત નથી. અલબર્ટા, આવિદ્યામય પ્રત્યક્ષ પ્રકૃતિની ૧૯૮ યાંત્રિકતાની અંદર તથા તેની પાછળ, તેને ધારણ કરી રહેલા, તથા કુમ-વિકાસના હેતુને ખાતર તેને ટકાવી રહેલ એવો મા ભગવતીનો અંશ રહેલો છે એ તો વગર શંકાની વાત છે; પણ પરાશક્રિતનું પોતાનું ‘સ્વ’-રૂપ જેવા જરૂરી તો એ શક્તિ આવિદ્યાની નહિ પરંતુ દિવ્ય ચેતના, દિવ્ય શક્તિ અને દિવ્ય જ્યોતિર્મયતાની શક્તિ છે. આપણે મુક્તિ તથા આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ શક્તિ પ્રત્યે અભિમુખ થઈએ છીએ.

પ્રકૃતિની શક્તિઓની લીલાને આનાસકત અને નિર્બેંધ રહીને જોનાર, શાંત અને નીરવ પુરુષ ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ મુક્તિનું એક સાધન છે. સ્થિરતા, આનાસક્રિત, પ્રશાંત સામર્થ્ય તથા આત્મરતિ એ વસ્તુઓ માનસિક ભૂમિકામાં જેમ ઉતારવાની છે તેમ પ્રાણમય તથા અન્નમય કોશમાં પણ ઉતારી લાવવાની છે. એ વસ્તુઓ જે એક વાર ચેતનામાં દૃઢપણે સ્થાપિત થઈ જય, તો પછી સાધક પ્રાણની શક્તિઓના અશાંત ઉભરાઓનો ભોગ બનતો સદાને માટે અટકી જય છે. પરંતુ આ સ્થિરતા, શાંતિ, પ્રશાંત શક્તિ અને આત્મરતિનું અવતરણ એ તો મા ભગવતીનું સાધકના આધારમાં માત્ર શરૂઆતનું અવતરણ ગણવાનું છે. સામાન્ય પ્રકૃતિની ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ કે ગતિમાં, તથા વધારેમાં વધારે સાત્ત્વક દર્શામાં પણ શક્ય નથી એવું શાન, સફળ કાર્યસાધક શક્તિ, ક્રિયાત્મક આનંદ વગેરે વસ્તુઓને પોતાનામાં ધારણ કરતી એવી જુદી જ દિવ્ય પ્રકૃતિ તો સામાન્ય પ્રકૃતિથી પેલે પાર ઊદ્વર્માં આવી રહેલી છે.

પરંતુ સૌથી પ્રથમ સ્થિરતા, શાંતિ તથા મુક્તિ આવશ્યક છે. પ્રભુની કાર્ય કરનારી દિવ્ય શક્તિને તેનો સમય થયા પહેલાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો કે પોતાનામાં ઉતારી લાવવી એ સલાહભરેલું નથી; કારણ કે એમ કરવાથી એ શક્તિને પોતાનામાં પચાવવાને આસમર્થ એવી અશાંત અને અશુદ્ધ પ્રકૃતિમાં

એ આવતરણ થાય છે અને એને પરિણામે ગંભીર ઉત્પાતો થવાનો સંભવ હોય છે.

**

જો અતિમાનસની પ્રાપ્તિને પરિણામે આપણને ચેતનાની નીચેની ભૂમિકાઓ આપી શકે છે તેના કરતાં વધારે મહાન અને વધારે પૂર્ણતાવાળું સત્ય મળવાનું ન હોય તો એની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. ચેતનાના પ્રત્યેક સ્તરમાં પોતપોતાનાં ‘સત્યો’ રહેલાં હોય છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉપરના સ્તરોમાં ‘સત્ય’ તરીકે મટી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘કામના’ અને ‘આહુ’ એ બન્ને માનસિક, પ્રાણમય અને અન્નમય ચેતનાના અજ્ઞાન પૂરતાં ‘સત્ય’ હોય છે, અર્થાત् એ ભૂમિકાઓમાં રહેનાર માનવ જો આહું કે કામના વગરનો હોય તો તે તામસિક યાંત્ર જેવો જ બની રહેશે. જેમ જેમ આપણે ચેતનાના સ્તરોમાં વધારે ઊંચે ચડીએ છીએ તેમ તેમ આપણને જાળાય છે કે આહું અને કામના બન્ને સાચી વસ્તુઓ નથી, પરંતુ જૂઠાણું છે અને એમને લઈને આપણી અંદર રહેલ સાચું વ્યક્તિત્વ સ્વરૂપ તથા સાચી સંકલ્પશક્તિ બન્ને વિકૃત બને છે. એ ઊંઘ્વ ભૂમિકામાં દેવ અને દાનવ વચ્ચેનો, અર્થાત्, જ્યોતિની અને અંધકારની શક્તિઓ વચ્ચેનો સંગ્રામ વાસ્તવિક હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ આપણી ચેતના એનાથી ઊંચી ભૂમિકામાં આરોહણ કરે છે તેમ તેમ એ સંગ્રામની વાસ્તવિકતા ઓછી થતી જાય છે અને જ્યારે અતિમાનસમાં આપણે આરોહણ કરીએ છીએ ત્યારે એ સંગ્રામની વાસ્તવિકતા બિલકુલ મટી જાય છે. નીચેના સ્તરોમાં બીજાં સત્યો પણ ત્યાં કાયમ રહે છે પરંતુ એમનું સ્વરૂપ, અગત્ય, તથા સમગ્રમાં તેમનું સ્થાન બદલાઈ જાય છે. વ્યક્તિત્વ અને અવ્યક્તિત્વ—સાકાર અને નિરાકાર—વચ્ચેનો લેણ યાને વિરોધ અધિમાનુસની ચેતનામાં વાસ્તવિક હોય છે પરંતુ અતિમાનસની અંદર એમનું દરેકનું જુદું સત્ય રહેતું નથી. એ બન્ને ત્યાં તો અવિભાજ્ય-

પણે એક બની રહે છે. પરંતુ જે માણસે અધિમાનસનાં સત્યો ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, જેણે એ સત્યોને જીવનમાં અનુભવ્યાં નથી તે અતિમાનસના સત્યને પહોંચી શકતો નથી. માણસની બુદ્ધિનું પાંગળું અભિમાન અતિ કડક એવા લેણ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓને તે અસત્ય કહે છે તથા એકે કૂદકે પોતે ઊંચામાં ઊંચા સત્યને પહોંચી જવા દઈયે છે. પરંતુ એવો પ્રયત્ન તો મહત્વાકંશાથી પ્રેરાયેલી, ઉદ્ઘત ભૂલ જ હોય છે. સાધકે જાણે કે ચેતનાની એક સીડીનો આશ્રય લઈને આરોહણ કરવાનું છે અને તેણે ઊંચામાં ઊંચી ટોચે પહોંચવા માટે એ નીસરણીને દરેક પગથિયે પોતાના પગ દૃઢતાપૂર્વક માંડવાના છે.

* * *

આપણી અધોમુખ પ્રકૃતિ અને તેની બાધાઓ જ મનમાં ધૂંટ્યા કરવી, આપો વખત મનને એમાં જ રોકાયેલું રાખવું, એટલે કે સાધનાની ઉધાર બાજુ જ જોયા કરવી એ ભૂલ છે. એ વસ્તુઓને સાધકે જોવાની હોય છે, તથા તેમની શુદ્ધિ કરવાની હોય છે એ સાચું, પરંતુ એ વસ્તુઓ જ જાણે અતિ અગત્યની હોય એવી રીતે એમનામાં મનને રોકાયેલું રાખવું એ બિલકુલ સહાયકારક નથી. વધારે અગત્યની વસ્તુ તો ઉપરની ભૂમિકામાંથી શક્તિના અવતરણનો અનુભવ છે જે સાધનાની જમા બાજુ છે. ઉપરની ભૂમિકાની અનુભૂતિને પોતાની અંદર આવવા માટે સાદ કરતા પહેલાં જે સાધક પોતાની અધોમુખ પ્રકૃતિ પૂરેપૂરી અને સદાને માટે વિશુદ્ધ થાય એની વાટ જોઈને બેસે તો કદાચ એને સદાને માટે વાટ જ જોયા કરવી પડે. અલબત્તા, જેટલા પ્રમાણમાં અધોમુખ પ્રકૃતિ વિશુદ્ધ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં ઊર્ધ્વમાં રહેલી દિવ્ય પ્રકૃતિનું અવતરણ વધારે સહેલું બને છે. પરંતુ જોડેજોડે આ પણ સાચું છે, અને વધારે પ્રમાણમાં સાચું છે કે જેટલા પ્રમાણમાં દિવ્ય પ્રકૃતિનું અવતરણ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં અધોમુખ પ્રકૃતિ પણ વધારે

નિર્મણ બને છે. પૂરેપૂરી વિશુદ્ધિ કે સ્થાયી અને સંપૂર્ણ આવિભાવ બેમાનનું એકેય એકી સપાટે આવી શકતું નથી. એ કાર્ય તો સમય પર અને ધીરજ-પૂર્વક સાધેલી પ્રગતિ પર અવલબે છે. એ બે કિયાઓ (અધોમુખ પ્રકૃતિની શુદ્ધિ અને દિવ્ય શક્તિનો આવિભાવ) સાથે સાથે પ્રગતિ કરતી હોય છે અને બન્ને એક બીજાના હાથમાં સમર્થ બને છે અને રમે છે. સાધનાનો એ સામાન્ય કુમ છે.

*
*

જ્યાં સુધી ચેતનાનું રૂપાંતર થયું નથી હોતું ત્યાં સુધી તમે જણાવો છો તેવી તીવ્ર અનુભૂતિઓ સ્થાયીપણે ટકી શકતી નથી. એમ થવા માટે સમય લાગે છે. જ્યારે સાધકની ચેતના જગ્રત હોતી નથી ત્યારે એ આધ્યાત્મિક પાચનકિયા, યાને અનુભૂતિને આત્મસાત કરવાની કિયા, એની જગ્રત ચેતનાના પડદા પાછળ, યા તો તેની સપાટીની નીચે થતી હોય છે. એ સમય દરમિયાન સાધકની સપાટી પરની ચેતના તો મંદતા, તથા પોતે મેળવેલું બધું ગુમાવી દીધું છે એવી. લાગણી જ અનુભવે છે. પરંતુ સાધકની ચેતના જગ્રત હોય છે તો પોતાની અંદર ચાલી રહેલી અનુભૂતિઓને આત્મસાત કરનારી કિયાને તે જોઈ શકે છે તથા પોતે મેળવેલું કશું જ ગુમાવ્યું નથી એ પણ તે જોઈ શકે છે. એ સમય દરમિયાન ઉર્ધ્વમાંથી જે વસ્તુઓ પોતાની ચેતનામાં આવી હોય છે તે શાંતિપૂર્વક ઠરવા માંડી છે એમ તેને જણાય છે.

જે વિરાટ વિસ્તીર્ણ તા, જે સર્વવ્યાપી પ્રસાર, માણસને અવશ કરી મૂકે એવી સ્થિરતા અને નીરવતા જેની અંદર તમે જતને લય પામી જતી અનુભવો છો એને જ એ આત્મા' અથવા તો 'નીરવ બ્રહ્મ' કહેવામાં આવે છે. એ આત્માનો યાને નીરવ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો તથા એમાં પોતાની ચેતનાને ધારણ કરવી એ કેટલાક યોગમાગેની અંતિમ અને એકમાત્ર ઉદ્દેશ હોય છે. આપણી યોગસાધનામાં પ્રભુના સાક્ષાત્કારની તથા ઉર્ધ્વમાં વિકાસ

પામવાની કિયા જેને આપણે રૂપાંતર કહીએ છીએ તેની એ અનુભૂતિ તો ફક્ત પહેલી મજલ છે.

**

આપણા સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર આપણને તેનાં બેમાંથી એક કે બન્ને સ્વરૂપોમાં થઈ શકે છે—એક આત્મા રૂપે તથા બીજે અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય પુરુષ રૂપે. એ બેમાં ફેર એ હોય છે કે આત્મા વિશ્વમય—વૈશ્રિવક પુરુષ રૂપે અનુભવાય છે, જ્યારે ચૈત્ય-પુરુષ વ્યક્તિ રૂપે મન, પ્રાણ તથા દેહને આધાર આપીને ટકાવી રહેલો જાણાય છે. જ્યારે આત્માનો સાક્ષાત્કાર પહેલી વાર થાય છે ત્યારે પદાર્થ પાત્રથી તે જુદો, પોતાનામાં જ લીન અને અનાસકત છે એમ લાગે છે. આત્માના એ સાક્ષાત્કારને સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલા નાળિયેરની અંદરના ગોટાની ઉપમા બંધબેસતી થાય છે. પરંતુ ચૈત્ય પુરુષનો સાક્ષાત્કાર એ પ્રમાણનો નથી હોતો. કારણ કે ચૈત્ય પુરુષના સાક્ષાત્કારને પરિણામે પ્રભુ સાથે એકતાનું ભાન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રભુમાં સંપૂર્ણ અનન્ય આશ્રયનો, નિર્ભરતાનો તથા સંપૂર્ણ પ્રપત્તિ—આત્મ-સમર્પણની લાગણીનો પણ અનુભવ થાય છે, તથા પોતાની પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર કરવાની અને પોતાની અંદર રહેલ સાચી માનસિક, સાચી પ્રાણમય તથા સાચી અન્નમય સત્તાને શોધી કાઢવાની શક્તિ પણ સાધક ચૈત્ય પુરુષમાં રહેલી જુઓ છે. આ યોગની સાધના માટે આ બન્ને અનુભવો આવશ્યક છે.

માણસની અંદર જે ‘હું’ એટલે કે એનો ક્ષુદ્ર ‘અહું’ હોય છે એ તો પ્રકૃતિની એક બનાવટ છે, તથા તે એકી સાથે મનોમય, પ્રાણમય તથા અન્નમય ઘાટ હોઈ બહિર્મુખ ચેતનાને તથા કર્મને કેન્દ્રિત કરવા માટે તથા વ્યક્તિત્વા પ્રાપ્ત કરવા માટે બનાવવામાં આવેલી છે. જ્યારે સાધક સાચી અંતરની ચેતનાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે એ ‘અહું’ની ઉપયોગિતા પૂરી થા છે, અને એ

બનાવટનો અંત આવવો જરૂરી બને છે. એને સ્થાને સાધક સાચી અંતરની ચેતના અનુભવે છે.

*
**

ત્રણ ગુણો વિશુદ્ધ અને સુસંસ્કૃત થાય છે તથા એમનાં દિવ્ય સમાનાર્થ તત્ત્વોમાં એ ત્રણે રૂપાંતર પામી જાય છે : સત્ત્વ ગુણ જ્યોતિ એટલે કે પ્રમાણ-ભૂત આધ્યાત્મિક જ્ઞાનજ્યોતિ બને છે; રજસ્ તપનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અર્થત્ પ્રશાંતપણે ઉત્કટ એવી કાર્ય કરનાર દિવ્ય શક્તિ થાય છે; તમસ શમ બને છે, એટલે કે દિવ્ય સ્થિરતા, આરામ અને શાંતિનું રૂપ ધારણ કરે છે.

*
**

જેના અધિકારમાં સધળું વિશ્વ છે એવી બ્રહ્માંડની ત્રણ શક્તિઓ— ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ—છે. જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે થોડો સમય ટકે છે અને ત્યાર પછી ક્ષીણ થવા માંડે છે અને વિનાશને પ્રામ કરે છે. હવે વિનાશની શક્તિને જો દૂર કરવી હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે એવી સૂછિ રચવી જોઈએ જે ક્ષીણ થાય નહિ પરંતુ ટકી રહે અને હમેશાં વિકસતી જ રહે. અવિદ્યાની અંદર પ્રગતિ સાધવા માટે વિનાશની શક્તિ આવશ્યક છે, વિદ્યામાં, એટલે કે સત્ય સૂછિમાં પ્રલયની—વિનાશની જરૂર વગર સતત વિકાસશીલ રહેવું એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે.

ચેતનાના સ્તરો અને વિભાગો

માણસો પોતાની જતને જાણતા નથી હોતા અને પોતાના અંતઃકરણના જુદા જુદા ભાગોને દૂઠા પાડતાં તેઓ શીખ્યા નથી હોતા; કારણ કે સામાન્ય રીતે પોતાના અંતઃકરણના બધાય ભાગોને ‘મન’ એવું નામ આપીને તેમનો ખીચડો કરી એક સામટા એક પોટલામાં તેમને તેઓ બાંધે છે. માણસ એ પ્રમાણે કરે છે તેનું કારણ એ હોય છે કે, મોટે ભાગે, માનસિક જ્ઞાનશક્તિ તથા માનસિક સમજણ વડે તે પોતાના અંતરના એ ભાગોને જાણતો યા તો અનુભવતો હોય છે. આમ હોવાથી, પોતાની ચેતનાવસ્થાઓને અને ખુદ પોતાનાં કર્મેનિ પણ માણસો સમજતા નથી હોતા, અને કદાચ સમજે છે તો તે કેવળ સપાટી પૂરતું જ. આપણી પ્રકૃતિ અતિ આટપટી છે એમ જગ્રતપણે જાણવું, પોતાની પ્રકૃતિને કાર્યમાં પ્રેરતી જુદી જુદી શક્તિઓને જોવી, એ સધળી શક્તિઓને દોરી શકે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેના વડે પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર સંયમ પ્રાપ્ત કરવો એ યોગસાધનાની પ્રતિષ્ઠાનું એક અંગ છે. આપણી ચેતના અનેક ઘટક અવયવોની બનેલી છે, અને આપણી ચેતનાની સમગ્ર કિયામાં, આપણા વિચારોના ઘડતરમાં, સંકલ્પ શક્તિમાં, માત્રાસ્પર્શોના અનુભવમાં, લાગણીઓમાં તથા કર્મેમાં અંતઃકરણનો પ્રત્યેક ભાગ પોતાનો ફણો આપે છે. પરંતુ આપણે પોતે એ વસ્તુના અસલ મૂલને કે તેની ગતિની દિશાને જોઈ કે જાણી શકતા નથી. આપણને તો ચેતનાની જગ્રત સપાટી ઉપર જે અસ્તવ્યસ્ત અને અનિયમિત પરિણામો ઉપજતાં હોય છે તેનું જ ભાન હોય છે અને એ પ્રકારના ગોટાળા ઉપર આપણે બહુ બહુ તો અનિશ્ચિત અને સતત બદલાયા કરતી એવી એક પ્રકારની વ્યવસ્થિતતા સ્થાપન કરી શકીએ છીએ.

આ અવ્યવસ્થિત દશાનો ઉકેલ ચેતનાના જે ભાગો પ્રભુની દિવ્ય જ્યોતિ પ્રત્યે ખુલ્લા થઈ ચૂકેલા હોય તેમના તરફથી જ આવી શકે છે. એટલે મનથી ઉપર આવી રહેલ દિવ્ય ચેતનાની જ્યોતિને સાદ કરવો, ચૈત્ય પુરુષને યાને અંતરાત્માને સમગ્ર પ્રકૃતિને મોખરે સ્થાપન કરવો તથા બહિર્મુખ માનસને આધ્યાત્મિક સત્ય પ્રત્યે જગ્રત કરી મૂકે એવી બળવાન આભીષ્ઠાનો અહિન જગ્રત કરવો તથા એની શિખા વડે પ્રાણમય પુરુષમાં પણ એ અહિન પ્રગટાવવો એમાં જ એના ઉકેલની ચાવી રહેલી છે.

*
**

યોગ એટલે ભગવાન સાથે મિલન, તેની સાથે ઓકતા. એ મિલન વિશ્વથી પર રહેલા પરાત્પર પ્રભુ જોડે, કે પછી પ્રભુના વિશ્વરૂપ જોડે, કે પછી વ્યક્તિના પોતાનામાં રહેલા અંતરાત્મા સાથે હોઈ શકે છે, અથવા તો આપણા યોગમાં હોય છે તેમ, એકી વખતે એ ત્રણે પ્રકારની ઓકતા પણ થઈ શકે છે. અથવા તો, યોગ એટલે એક એવી ચેતનાની પ્રાપ્તિ કે જેને પ્રતાપે માનવ પોતાની કુદ્ર અહંતા, વ્યક્તિગત મન, પોતાના પ્રાણ અને દેહ વગેરેથી મર્યાદિત થઈ રહેતો નથી પરંતુ પરમાત્મા જોડે, યા તો વૈશ્રિક ચેતના જોડે કે પછી, પોતાના અંતરાત્માની ગણન ચેતના જોડે ઓકતા અનુભવે છે. એ અવસ્થામાં તેનામાં પોતાના અંતરાત્માનું ભાન જગ્રત થાય છે તથા જીવનના વાસ્તવિક સત્યને પણ તે પામે છે. એ પ્રકારની યોગ-ચેતના પ્રાપ્ત થતાં સાધકને આજુબાજુના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું પણ તેને ભાન થાય છે, અને કેવળ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું જ નહિ પરંતુ એ શક્તિઓની પાછળ આવી રહેલ સચેતન સત્ત્વોની પણ તેને જાગ થાય છે. પોતાની અંદર કાર્ય કરી રહેલ એ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને સાધક જાણે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું પણ તેને જ્ઞાન થાય છે.

આ નવી ચેતનાના વિકાસની સાથે સાથે એક પ્રકારની શક્તિ પણ સાધકમાં જગ્રત થાય છે અને એ શક્તિ તે નવી ચેતનાની સાથે સાથે વિકાસ પણ પામતી જાય છે અને એને પ્રગટ થવામાં તથા પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય કરે છે. આ શક્તિ તે યોગશક્તિ છે. આપણા પિડનાં જુદાં જુદાં ચક્કોમાં એ યોગશક્તિ ગુંચળું વળીને સુષુપ્ત દશામાં પડેલી છે અને એના સૌથી નીચેના ચક્કમાં તે શક્તિ તંત્રમાં જેને 'કુંડલિની' કહે છે તે છે. પરંતુ એ યોગશક્તિ આપણાથી ઉદ્ધર્મમાં પણ, આપણા મસ્તકની ઉપર, દિવ્ય શક્તિ તરીકે આવી રહેલી છે, અને ત્યાં એ ગુંચળું વળીને અપ્રગટ કે સુષુપ્ત દશામાં પડેલી નથી, પરંતુ જગ્રત, સચેતન, સમર્થ, વિસ્તૃત અને વ્યાપક હોય છે, ત્યાં, ઉદ્ધર્મમાં, એ યોગશક્તિ આવિભાવ પામવા માટે વાટ જેતી ઊભી છે તથા એના પ્રત્યે, ભગવતી માની આપણામાં રહેલી એ શક્તિ પ્રત્યે આપણી ચેતનાને આપણે ખુલ્લી કરવાની છે. મનોમય કોશમાં એ શક્તિ માનસની શક્તિ તરીકે, યાતો વૈશ્રિક મનની શક્તિ તરીકે પ્રતીત થાય છે અને વ્યક્તિત્વનું માનસ કરી શકે એવાં સંઘળાં કાર્યો કરવાને તે સમર્થ હોય છે. એ શક્તિ એટલે મનોમય સ્તરની યોગશક્તિ. એ જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રાણમય યા તો અન્નમય કોશમાં એ શક્તિ પ્રગટ થાય છે અને પોતાનું કાર્ય કરે છે ત્યારે એ પ્રાણમય યોગશક્તિ યા તો શારીરિક યોગશક્તિ રૂપે પ્રગટે છે. યોગશક્તિનાં એ સ્વરૂપો ઉદ્ધર્મમાં તથા ચેતનાના બાધ્ય સ્તરોમાં એકી વખતે પણ જગ્રત થઈ શકે છે. એવું થાય છે ત્યારે ચેતનાના નીચેના સ્તરોમાં જગ્રત થઈને એ શક્તિ ઉદ્ધર્મમાં જાય છે અને વિશાળ બનીને પ્રસરતી જાય છે, અથવા તો, એ યોગશક્તિ ઉદ્ધર્મની ભૂમિકામાંથી નીચેના સ્તરોમાં અવતરણ કરીને અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિનું, એટલે કે સિદ્ધિનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે; વળી એ શક્તિ અન્નમય કોશમાં, છેક સ્થૂલ દેહમાં પણ રેખાતી આવે છે, ત્યાં કાર્ય કરે છે તથા પોતાનું આપિપત્ય જમાવે છે અને ઉદ્ધર્મમાંથી અવતરતી વિશાળતાને વધારતી આવે છે અને એમ કરતાં માનવ ચેતનાના નીચેના કોશો અને

તેનાથી ઉર્ધ્વમાં રહેલા ઉચ્ચતમ કોશો વચ્ચે તે સંબંધ સ્થાપન કરે છે, તથા વ્યક્તિની પરિમિત ચેતનાને વિરાટ વિશ્વમયતામાં કે સરિયદાનંદની નિરપેક્ષતામાં તથા પરાત્પરતામાં લઈ જઈને મુક્ત કરે છે.

*
**

આપણી યોગસાધનામાં ચેતનાના પ્રત્યેક ચક્કનો માનસશાખની દૃષ્ટિઓ નિશ્ચિત ઉપયોગ અને સામાન્ય ધર્મ હોય છે જેના ઉપર તે તે ચક્કની સધળી વિશિષ્ટ શક્તિઓ અને ધર્મો આધાર રાખે છે. કરોડને છેડે રહેલા મૂળાધાર ચક્કનો પ્રદેશ સ્થૂલ અન્નમય કોશથી આરંભીને છેક અવચેતનાના સ્તર સુધી પ્રસરેલો છે. પેઢા આગળ રહેલ સ્વાધિકાન ચક અધોમુખ પ્રાણના ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે. નાભિનું ચક યાને મહિપુર વિશાળતર પ્રાણનું કેન્દ્ર છે. હત્યા યાને અનાહત ચક ભાવપ્રધાન સત્તાનું કેન્દ્ર છે. ગળા આગળનું એટલે વિશુદ્ધ ચક અભિવ્યક્તિ કરનાર તથા બહિમુખ થનાર મનનું પ્રધાન કેન્દ્ર છે; બે ભ્રમરની વચ્ચે આવી રહેલું આજ્ઞાચક કિયાતમક મન, સંકલ્પશક્તિ, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ તથા માનસિક ઘડતરો ઘડવાનું કેન્દ્ર છે. મસ્તકની ઉપર આવી રહેલું સહસ્ર દળ ચક ઉચ્ચતર માનસિક ચિત્તનશક્તિનું પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને તેની અંદર બુદ્ધિથી પર એવા જ્ઞાનથી પ્રકાશિત ઉચ્ચતર મનોમય શક્તિ પણ વસે છે. અને ઓ સહસ્રદળની ટોચે માનવની માનસિક ભૂમિકા સહજ જ્ઞાનની ચેતના પ્રત્યે ખુલ્લી થાય છે. અતિમાનસની નીચે આવેલો અધિમાનસનો કોશ સહજ જ્ઞાનની શક્તિ દ્વારા યા તો સીધેસીધી પોતાની શક્તિ મનોમય કોશમાં ફેલાવીને તેની સાથે પોતાનો સંબંધ કે સધ સંસર્જ સ્થાપન કરી શકે છે.

*
**

આપણી યોગસાધનામાં અવચેતના એટલે ચેતનાની સપાટી નીચે તદ્દન ડૂબી રહેલો ભાગ જેમાં સચેતન અને સુસંબંધ વિચાર, સંકલ્પશક્તિ

કે લાગણી યા તો વ્યવસ્થિત પ્રતિકાર્ય હાજર હોતાં નથી, અને છીતાં, અવચેતનાના એ સાગરમાં પદાર્થ માત્રના સંસ્કારો અસ્પષ્ટપણે ઓક્તિત અને સંચિત થયા કરતા હોય છે. અવચેતનાના એ સાગરમાંથી જતજતના ઉતોજક સંસ્કારો, દુરાગ્રહી અને સતત અભ્યાસ રૂપ થઈ પડેલી કિયાઓની પુનરાવૃત્તિ કર્યા કરતાં ગ્રામ્ય યા તો વિચિત્ર સ્વરૂપો, સ્વર્ખાવસ્થામાં કે જગ્રતમાં ચેતનાની સપાટી ઉપર ઉધાળા મારી બહાર આવી શકે છે. વળી, એ સંસ્કારો અસંબંધ અને અવ્યવસ્થિત રીતે સ્વર્ખાવસ્થામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉધાળા મારે છે એ ખરું, તોપણ આપણી જગ્રત અવસ્થામાં પણ અવચેતના કાર્ય કરી શકે છે. જૂના વિચારોનું યાંત્રિક પુનરાવર્તન, મનની, પ્રાણની કે શરીરની જૂની ટેવની આવૃત્તિ, અમુક જતનાં કર્મોની કે ભાવોની અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી ઉદ્ભવતી ઉતોજના, કે પછી, જગ્રતના વિચારોમાં કે તેની સંકલ્પશક્તિમાં કદી પણ નહિ જગેલા અને કેટલીક વાર તો જગ્રત વિચારોના કે સંકલ્પશક્તિના શાન, પસંદગી કે આજ્ઞાથી પણ કેવળ ઊલટા જ એવા સંસ્કારો એ સધળું અવચેતનામાંથી ઉદ્ભવી શકે છે અને ખરેખર ઉદ્ભવતું પણ હોય છે. અવચેતનામાં એક પ્રકારની અજ્ઞાનથી આચછાદિત માનસિક શક્તિ પણ હોય છે જે ભૂતકાળના દુરાગ્રહી સંસ્કારોમાંથી બનેલી હોઈ તેમનાથી જ ભરપૂર હોય છે. વળી અવચેતનામાં પ્રાણશક્તિ પણ હોય છે પરંતુ તે અપ્રકાશિત હોઈ સામાન્ય કામનાઓના માત્રાસ્પર્શોના અને નાડીતંત્રનાં પ્રતિકાર્યોનાં બીજોથી ભરેલી હોય છે; અવચેતનાની એ અજ્ઞાનથી આચછાદિત સામગ્રી માનવની શારીરિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર તત્વો ઉપર પણ શાસન કરતી હોય છે. આપણી માંદગીઓ માટે પણ એ અવચેતનાનો સ્તર મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. રોજની થઈ પડેલી યા તો વારે વારે આવતી માંદગીઓ અવચેતનાને અને તેની આગ્રહી સ્મરરણશક્તિને તથા દેહની ચેતના ઉપર પડેલા માંદગીના સંસ્કારોનું પુનરાવર્તન કરવાની ટેવને મુખ્યત્વે આભારી હોય છે. પરંતુ આપણી બહિર્મુખ ચેનનાના પડા

પાછળ ઢંકાયેલાં એવાં અવચેતના સિવાયનાં કરણો પણ આપણામાં આવી રહેલાં છે. તેમનાથી આ અવચેતનાને સાહુ સાહુ જુદી પાડવાની છે. એ ઢંકાયેલાં કરણો અશાની નહિ પરંતુ જ્ઞાનવાળાં હોય છે. આપણે ઓમને આંતર માનસિક, આંતર પ્રાણમય તથા સૂક્ષ્મ શારીરિક ચેતના કહી શકીએ. એ કરણોને જુદાં પાડવાનું કારણ એ છે કે જગ્રત ચેતનાના પડદા પાછળ આવી રહેલાં એ કરણો અવચેતનાની પેઠે તમોગ્રસ્ત, અવ્યવસ્થિત કે વિચિત્ર બિલકુલ હોતાં નથી, પરંતુ સપાટી ઉપરની ચેતનાના માત્ર પડદા પાછળ રહેલાં હોય છે. આપણી જગ્રત ચેતના એ પડદા પાછળની જ્ઞાનવાળી ચેતનામાંથી કાંઈ ને કાંઈ સતત મેળવતી જ હોય છે. પરંતુ, એ વસ્તુ ક્યાંથી આવે છે તે સંબંધી જગ્રતને સામાન્ય રીતે જ્ઞાન હોતું નથી.

*
**

આપણે જે પાર્થિવ જગતને જોઈએ અને જાળીએ છીએ તેનાથી પર, સ્વયંભૂ એવો, સ્વતંત્ર પ્રાણમય લોક છે. સ્થૂલ પાર્થિવ ભૂમિકા અને પ્રાણમય લોક એ બન્નેથી પર સ્વયંભૂ એવો મનોમય લોક પણ છે. આ ત્રણેને એટલે કે મનોમય, પ્રાણમય અને પાર્થિવ લોકને ભેગા લઈએ તો તેને વિશ્વના નિમ્ન ગોળાધનો ‘ત્રિલોક’ કહી શકાય. એ ત્રણે લોક સમુત્કાન્તિને પરિણામે પાર્થિવ ચેતનામાં સ્થાપિત થયેલા છે ખરા પરંતુ ઓમની સમુત્કાન્તિ આહી આ પૃથ્વી પર થઈ એ પૂર્વે એ ત્રિલોક સ્વતંત્રપણે પાર્થિવ ચેતના અને જ્યાં ભૂમિકાથી પર આવી રહેલા હતા.

*
**

માનવની સમગ્ર પ્રાણમય પ્રકૃતિની પાછળ, તેની પ્રાણમય પ્રકૃતિની સપાટીથી તદ્દન ભિન્ન એવો, સાચો અને આક્રિય પ્રાણમય પુરુષ રહેલો છે, અને તે પ્રચછન્ન હોય છે. ચેતનાની સપાટી ઉપર જે પ્રાણમય સત્તા હોય છે

તે સંકુચિત, અજ્ઞાની, મર્યાદિત અને તમોગુણો હોઈ તેમાં કામનાઓની, આવેગોની, વાસનાઓની, દ્રોહી વૃત્તિઓની, સુખદુઃખની, હષશિકની, આશા નિરાશા વગેરેની ભરતી ઓટ થયા જ કરતી હોય છે. પરંતુ સાચી પ્રાણમય સત્તા ઓનાથી જુદા જ પ્રકારની હોય છે, એટલે કે તે વિશાળ, બૃહત્, અકૃબ્ધ, સમર્થ, અમર્યાદ, દૃઢ અને અચળ હોઈ સર્વ પ્રકારની શક્તિ, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન અને આનંદને ધારણ કરવાને સમર્થ હોય છે. વળી, એ વાસ્તવિક પ્રાણમય સત્ત અહંની લાગણીથી મુક્ત હોય છે, કારણ કે તે પોતાની જાતને પ્રભુના જ એક આવિભાવ તરીકે તથા કરણ તરીકે જાણે છે. સાચો પ્રાણમય પુરુષ વિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પ્રકારનો દિવ્ય યોદ્ધો હોય છે; સર્વ પ્રકારના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો પ્રાત કરવા માટે પ્રાણ એક આવશ્યક સાધન રૂપ શક્તિ છે. તમારી અંદર એ સાચો પ્રાણમય પુરુષ જાગ્રત થયેલો છે અને તમારી પ્રકૃતિનું નેતાપણું તેણે પોતાના હાથમાં લીધું છે. એ જ પ્રમાણે સાચો મનોમય અને સાચો અન્નમય પુરુષ પણ સાધકની અંદર હોય છે. જ્યારે એ બધા તમારી અંદર જાગ્રત થાય છે ત્યારે તમારી ચેતના બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી તમે અનુભવો છો : એક ચેતનાનો પાયા રૂપ પાછળ રહેલો ભાગ જે શાંત અને સમર્થ હોય છે, અને બીજો સપાટી ઉપરનો ભાગ જે અશાંત હોઈ અજ્ઞાનથી છવાયેલો હોય છે. પરંતુ ચેતનાની પાછળનો સાચો પ્રાણમય પુરુષ દૃઢ રહે અને તમે એમાં જીવન ધારણ કરી શકો તો અશાંતિ અને અજ્ઞાન ફૂકત ચેતનાની સપાટી ઉપર જ રહે છે. આ સ્થિતિમાં સપાટી ઉપરની ચેતના ઉપર વધારે આસરકારક કાર્ય કરી શકાય છે અને એ ભાગોને પણ મુક્ત અને પૂર્ણ બનાવી શકાય છે.

*
**

સામાન્ય ભાષામાં 'મન' એ શબ્દ આખીયે ચેતનાને માટે વિવેક વગર વપરાય છે, કારણ કે માનવ એ મનોમય પ્રાણી છે અને પોતાની સધળી

કિયાઓને તે માનસિક સ્વરૂપ આપે છે. પરંતુ આપણા યોગની પરિભાષામાં ‘મન’ અને ‘મનોમય’ એ શબ્દો માનવ પ્રકૃતિનો જે ભાગ ગ્રહણશક્તિ અને બુદ્ધિ સાથે, વિચારો અને વિચારો વડે પ્રામ થતા જ્ઞાનની સાથે, પદાર્થો પ્રત્યે વિચારશક્તિના પ્રતિકાર્યો સાથે, સાચી રીતે માનસિક ગણી શકાય એવી કિયાઓ, માનસિક ઘડતરો, માનસિક દૃષ્ટિ, માનસિક સંકલ્પશક્તિ વળેરે સાથે સંબંધમાં હોય છે,—એટલે કે જે કિયાઓ બુદ્ધિના અંગ રૂપ હોય છે,—તેમને માટે એ શબ્દો વપરાય છે. આ માનસિક ચેતનાને પ્રાણથી કાળજી-પૂર્વક જુદી પાડવી એ જરૂરનું છે,—જેકે પ્રાણની અંદર પણ મનસ્તત્ત્વ વ્યાપી રહેલું હોય છે ખરું. પ્રાણ એટલે જીવનનું તત્ત્વ; એમાં કામનાઓ, માત્રાસ્પર્શો, લાગણીઓ, આવેગો, કિયાસાધક શક્તિઓ, કામનાઓ સિદ્ધ કરનાર સંકલ્પશક્તિ, કામનામય પુરુષનાં સર્વો પ્રતિકાર્યો, પદાર્થોને પોતાના કરવાની પરિગ્રહ વૃત્તા તથા એના જે જેવી બીજી વૃત્તાઓ,—જેવી કે, કોધ, ભય, લોભ, કામવાસના વળેરેનો સમાવેશ થાય છે. મન અને પ્રાણ એ બે તત્ત્વો આપણી ચેતનાની સપાટી ઉપર સેળભેળ થઈ ગયેલાં હોય છે, પરંતુ તેમાંનું પ્રત્યેક તત્ત્વ પોતે જુદું જ હોય છે અને સપાટી ઉપરની સામાન્ય ચેતનાની પાછળ પ્રવેશ કરતાં વાર માનવને એ બે તત્ત્વો એક બીજાથી તદ્દન લિન્ન દેખાય છે અને એ બે વચ્ચે રહેલો લેદ પણ તે જોઈ શકે છે. અને એ જ્ઞાનની સહાય વડે ચેતનાની સપાટી ઉપર થતા એમના મિશ્રાણનું પૃથક્કરણ પણ સાધક કરી શકે છે. કેટલીક વાર તો યોગસાધના કરવાનો આદર્શ યા તો પ્રભુનો સ્વીકાર સાધકનું મન લાંબા કે ટૂંકા સમય સુધી, કેટલીક વાર તો ધારા લાંબા કાળ સુધી કરતું હોય છે, છતાં સાધકના પ્રાણને સાધના વિષે પ્રતીતિ નથી ઉપજેલી હોતી એવું પણ બને છે, તથા પ્રાણ એ આદર્શને સમર્પિત થયો ન હોય અને તે પોતાની કામનાઓને, આવેગોને અને સામાન્ય જીવનનાં આકર્ષણને સંતોષવાને માર્ગે જ દુરાગ્રહી-પણે વિચરતો રહે એમ બનવું પણ તદ્દન શક્ય છે, અને સામાન્ય રીતે એવું જ

બને છે. યોગસાધનામાં સૌથી વધારે કટોકટીની મુશ્કેલીના મોટા ભાગનું કારણ એ બે તત્ત્વો વર્ચ્યેના વિસંવાદને યા તો તેમની વર્ચ્યેના બેદને આભારી હોય છે.

*
**

તમારી અંદર જે મનોમય પુરુષ છે તે અંતઃકરણમાં જે કાંઈ બનતું હોય છે તેને જુઓ છે, તેનું નિરીક્ષણ કરે છે તથા તેના ઉપર પોતાનો ચુકાદો આપે છે. ચૈત્ય પુરુષ યાને અંતરાત્મા પણ આપણા અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓનું આવલોકન કરે છે, પણ તે મનોમય પુરુષની પેઠે સાક્ષી રૂપે કરતો નથી, તે જ્ઞાન મેળવે છે તે સાક્ષિત્વ કરતાં ધાર્યો વધારે સીધેસીધી રીતે, તથા જ્યોતિર્ભ્ય રીતે પ્રામ કરે છે. અંતરાત્માની પોતાની પ્રકૃતિની વિશુદ્ધિ વડે તથા તેની અંદર રહેલા કોઈ દિવ્ય સહજ જ્ઞાન વડે તેને એ જ્ઞાન મળે છે. એટલે જ્યારે તે તમારી પ્રકૃતિમાં આગળ પડતો ભાગ વેવા માંડે છે કે તુર્ત પ્રકૃતિની સાચી અને ખોટી ક્રિયાઓને તે સ્પષ્ટપણે છતી કરી આપે છે.

માનવના અંતઃકરણમાં નીચેની વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે :
 ૧. ચેતનાનાં સર્વે કરણોની પાછળ ઊભા રહી ઓમને—એટલે કે આંતર મનોમય ચેતના, અંતરની પ્રાણમય તથા સૂક્ષ્મ અન્નમય ચેતનાને—ટકાવી રહેલો, ઓમના આધાર રૂપ ચૈત્ય પુરુષ, તથા ૨. મન, પ્રાણ અને શરીરની ચેતનાની બનેલી નરી બહિર્મુખ પ્રકૃતિ, જેનો આશાય લઈને અંતરનાં સૂક્ષ્મ કરણો પોતાની અભિવ્યક્તિ કરે છે. પરંતુ આ સર્વે કરણોથી પર ‘જીવાત્મા’ છે જે ઉપર ગળાવેલાં સધળાં કરણોનો ઉપયોગ પોતાના આવિભાવ માટે કરે છે. આ જીવાત્મા ભગવાનનો પોતાનો દિવ્ય અંશ છે. પરંતુ બહિર્મુખ માનવ પોતાની અંદરના આ જીવાત્માને જાગુતો નથી હોતો, કારણ કે પોતાના અંતરાત્માને ઠેકણો તે મનોમય અને પ્રાણમય ‘અહં’ને જ અનુભવતો હોય છે. જેમણે આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો આરંભ કર્યો હોય છે તેવા સાધકો જ

પોતાના જીવાત્માને, સાચી કેન્દ્રભૂત દિવ્ય વ્યક્તિત્વને જાણી શકે છે. આમ જીવાત્મા પ્રચૃણન હેવા છતાં મન પ્રાણ તથા દેહની કિયાઓની પાછળ તે હંમેશાં રહેલો હોય છે તથા માનવની અધોમુખ પ્રકૃતિમાં ભગવાનના અંશ રૂપે રહેલો ચૈત્ય પુરુષ એ જીવાત્માનો જ સૌથી સીધો પ્રતિનિધિ હોય છે. સાધક પોતાની પ્રકૃતિમાં ચૈત્ય તત્ત્વોનો વિકાસ કરે તો ઉર્ધ્વમાં આવી રહેલ જીવાત્માની જોડે વધારે ને વધારે જગ્રત સંબંધ સ્થાપન કરી શકે છે. જ્યારે એ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિની કિયાઓનું નિયમન કરવા માટે તથા તેમને વ્યવસ્થિત કરવા માટે જીવાત્મા પોતાની સચેતન સંકલ્પ શક્તિનો પ્રયોગ કરે છે. એ પ્રમાણે બને ત્યારે ખરેખરો આધ્યાત્મિક સંયમ, ઓટલે કે કેવળ માનસિક કે નૈતિક સંયમથી તદ્દન જુદી કોટિનો સંયમ સાધકે મેળવ્યો ગાણાય.

*
**

આપણા યોગમાં જેને સામાન્ય રીતે ‘કેન્દ્રસ્થ સત્તા’ કહેવામાં આવે છે તે આપણી અંદર રહેલ પ્રભુના અંશને માટે વપરાય છે. એ અંશ આપણાં બીજા સર્વે કરણેના, બીજી સર્વે સત્તાઓના આધાર રૂપ હોય છે અને જનમ-મરણના પરિવર્તનથી પોતે પર હોય છે. આ કેન્દ્રસ્થ સત્તાનાં બે સ્વરૂપો છે, એક ઉર્ધ્વમાં અને બીજું નીચેની ચેતનામાં. ઉર્ધ્વમાં જે સ્વરૂપ છે તે ‘જીવાત્મા’ કહેવાય છે અર્થાત् તે આપણું સાચું દિવ્ય સ્વરૂપ છે અને જ્યારે ઉર્ધ્વ ભૂમિકામાં આપણને આત્મજ્ઞાન મળે છે ત્યારે આપણે તેના વિષે સચેતન થઈએ છીએ. બીજું જે સ્વરૂપ આપણી નીચેની ચેતનામાં છે તેને ‘ચૈત્ય પુરુષ’ કહેવામાં આવે છે અને તે મનની, પ્રાણની તથા શરીરની આપણી સામાન્ય ચેતનાની પાછળ રહીને તેમને ટેકો આપે છે. જીવાત્મા જીવનના આવિભાવથી પર હોઈ તેનો તે અધ્યક્ષ હોય છે. અંતરાત્મા જીવનમાં થતા આવિભાવની પાછળ રહીને તેને ટકાવી રાખે છે.

પોતે પ્રભુનું બાળક છે, પોતે પ્રભુનું સંતાન છે, પોતે ભક્ત છે એમ અનુભવવું એ અંતરાત્માની સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે. અંતરાત્મા પણ પ્રભુનો જ અંશ હોય છે, અને અસલ સ્વરૂપે પ્રભુ સાથે એકરૂપ હોય છે છતાં તેના સક્રિય આવિભાવિતમાં પ્રભુ અને તેની વર્ચયે હમેશાં, તાત્ત્વક અદ્વૈત છતાં, બેદ રહે છે. ઉલટ પણે ‘જીવાત્મા’ સદા તાત્ત્વક અદ્વૈતમાં જ વસે છે. અને પ્રભુ જેડે તાદાત્મ્ય સાધી તેનામાં પોતે સંપૂર્ણ પણે લય પામી જઈ શકે છે; પરંતુ ‘જીવાત્મા’ પણ જ્યારે આવિભાવિતની કિયા પ્રત્યે વળે છે અને તેનો સક્રિય અધ્યક્ષ બને છે કે તુર્ત જ તે અનંતવિધ સ્વરૂપોવાળા પ્રભુના એક વિશિષ્ટ કેન્દ્ર તરીકે જ પોતાને જાણે છે, પરમેશ્વર તરીકે નહિ. આ બેદ ધ્યાનપૂર્વક યાદ રાખવો જરૂરનો છે, કારણ કે પ્રાણની અહંતાનો લેશ પણ અંશ સાધકમાં રહી જાય છે તો તે પોતાની જાતને પ્રભુનો અવતાર ગણવા માંડે છે, અથવા તો રામકૃષ્ણની સાથે રહેનાર હિંદ્યનાથને થયું હતું તેમ મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે.

*
**

ચેતન તત્ત્વ જ આત્મા, બ્રહ્મ, પ્રભુની મૌલિક ચેતના છે.

જ્યારે એક અને અદ્વિતીય પ્રભુ પોતાની અંદર હમેશાં રહેલ સાહજિક નાનાત્વને પ્રગટાવે છે ત્યારે આત્મા, અથવા તો મૌલિક ‘સ્વ’ - રૂપ, તે તે આવિભાવ પૂરનું કેન્દ્રસ્થ જીવાત્મા બને છે, અને તે પૃથ્વી ઉપર અહો થતા પોતાના જન્મો તથા પોતાનાં વ્યક્તિત સ્વરૂપોની સમુત્કાંતિનો અધિષ્ઠાત્રા બને છે, પરંતુ તે પોતે તો પાર્થિવ સમુત્કાંતિનો આરંભ થતાં પૂર્વે પણ પ્રભુનો સનાતન અંશ—પરા પ્રકૃતિજીવભૂતા—હતો તેવો જ રહે છે.

આ પૃથ્વી ઉપરના નિભન આવિભાવમાં, અર્થાત् અપરા પ્રકૃતિમાં પ્રભુનો એ દિવ્ય અંશ પ્રાણીની અંદર રહેલા અંતરાત્મા તરીકે પ્રગટ થાય છે. તે પ્રભુ રૂપી દિવ્ય મહાનલનો સ્કુલિંગ હોય છે અને વ્યક્તિતની સમુત્કાંતિને

તથા અન્નમય, પ્રાણમય અને મનોમય સત्-તાઓને પણ ટકાવી રહે છે. માનવની ચેતનાના વિકાસ સાથે વૃદ્ધિ પામતો એવો તેનામાં રહેલો દિવ્ય સ્કુલિંગ મહાનલ્લ રૂપ થાય છે તે જ ચૈત્ય-પુરુષ છે. આમ અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય-પુરુષ સમુત્કાંતિમાં ભાગ લેનાર વસ્તુ છે, તે 'જીવાત્મા'ની પેઠે સમુત્કાંતિની પૂર્વે તથા તેનાથી પર હોતો નથી.

પરંતુ માનવને પોતાના સ્વ-રૂપનું, એટલે કે જીવાત્માનું ભાન હોતું નથી. તેને કાં તો પોતાની અહંતાનું, યા તો પ્રાણ અને શરીર બન્નેના ઉપર શાસન કરનાર માનસિક સત્તાનું જ ભાન હોય છે. પરંતુ ચેતનામાં વધારે ઊંડે ઊતરતાં માનવ પોતાના અંતરાત્માને યાને ચૈત્ય-પુરુષને ચેતનાના સાચા કેન્દ્ર તરીકે, હત્તુ-પુરુષ તરીકે— હદ્યમાં રહેલા પુરુષ તરીકે, જાળતો થાય છે. અંતરાત્મા એટલે કુમવિકાસની કિયામાં ઊતરી આવેલ કેન્દ્રસ્થ સત્તા, તે જીવાત્માની અંદરથી—એટલે કે પ્રભુના સનાતન અંશમાંથી,—ઉદ્ભવે છે અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે કાર્ય કરે છે. જ્યારે ચેતના પૂરેપૂરી જગ્રત થાય છે ત્યારે જીવાત્મા અને ચૈત્ય-પુરુષ બન્ને જોડાઈ જાય છે.

'અહં' એ પ્રકૃતિનું એક ઘડતર છે, પરંતુ તે કેવળ જડ પ્રકૃતિનો બનેલો ઘાટ નથી, એટલે દેહના વિલય સાથે તેનો અંત આવતો નથી. મનોમય અને પ્રાણમય અહં પણ હોય છે.

અહીં જે પાર્થિવ ચેતના પ્રગટી છે તેનો પાયો કેવળ અજ્ઞાન નહિ પરંતુ અચિત્ત તત્ત્વ છે—એટલે કે, અહીંની પાર્થિવ ચેતના પદાર્થતત્ત્વના રૂપમાં અને પદાર્થતત્ત્વની શક્તિના રૂપમાં અંતહિત થયેલી છે. કેવળ પાર્થિવ ચેતના જ નહિ પરંતુ પ્રાણમય અને મનોમય ચેતના પણ અજ્ઞાનને પરિણામે સત્યથી વિખૂટી પડી ગયેલી છે.

‘જીવ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં બે અર્�માં વપરાય છે : ૧, જીવન્ત પ્રાણી અને ૨, વ્યક્તિ રૂપને પ્રામ થયેલ પિતીભૂત આત્મતત્ત્વ કે જે એકથી બીજ જન્મમાં પસાર થઈને સમુત્કાંતિ સાધનાર પ્રાણીને ટકાવી રાખે છે તે. આ બીજા અર્થમાં આપો શબ્દ ‘જીવ’ નહિ પરંતુ ‘જીવાત્મા’ છે, એટલે કે જીવન્ત પ્રાણીનો સનાતન આત્મા, યાને તેનું ચેતન તત્ત્વ. ગીતામાં એને જ માટે ‘ભગવાનના સનાતન અંશ’ તરીકે રૂપક દ્વારા વર્ગવેલ છે, પરંતુ તમે એને માટે ‘ભગવાનનો ટુકડો’ એવો જ પ્રયોગ કરો છો તે બહુ જ વધારે પડતો છે. એ અર્થ જીવાત્માનાં રૂપોને માટે વાપરી શકાય પરંતુ તેમાં રહેલ ચેતન તત્ત્વ માટે નહિ. વળી બહુત્વયુક્ત પ્રભુ, અનંતવિધતાને પામેલું ભગવત્-સ્વરૂપ, એ તો આ સૃષ્ટિની પૂર્વનું સનાતન સત્ય છે. જીવાત્માની વધારે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આપવી હોય તો આ પ્રમાણે આપી શકાય : ‘સર્જિત પ્રાણીમાંના ચેતન તત્ત્વ તરીકે, કે વ્યક્તિત્વને પ્રામ થયેલ આત્મા તરીકે, અહીં પ્રગટ થયેલ નાનાત્વયુક્ત પ્રભુ.’ કેના અસલ સ્વરૂપમાં જીવાત્મા વિકારને યા તો સમુત્કાંતિને પામતો નથી. તેનું પોતાનું અસ્થુસૂલ તત્ત્વ, વ્યક્તિની સમુત્કાંતિથી પર રહે છે. સમુત્કાંતિની કિયામાં રહીને કમવિકાસ પામનાર ચૈત્ય-પુરુષ જીવનમાં જીવાત્માનો પ્રતિનિધિ બને છે તથા પ્રકૃતિનાં સર્વે કરણેને ભર્તા તરીકે તે જ ટેકો આપે છે.

કેવલાદ્વેત વેદાન્ત ખરી રીતે ‘જીવ’ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ એમ જાહેર કરે છે, કારણ કે એમના મત પ્રમાણે પ્રભુ અવિભાજ્ય છે. પરંતુ વેદાન્ત મીમાંસાનું બીજું એક દર્શન જીવનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક છે એમ સ્વીકારે છે, પરંતુ તેની સ્વતંત્ર સત્ત-તાનો ઈનકાર કરે છે. એ લોકો કહે છે કે જીવાત્મા મૂળ સ્વરૂપે પ્રભુ સાથે એક છે, પરંતુ તેના આવિભાવમાં ભેદ રહેલો છે, અને પ્રભુના આવિભાવની કિયા વાસ્તવિક છે, સનાતન છે, અને માયારૂપ નથી, તેથી કરીને જીવાત્માને અવાસ્તવિક કે આસત્ત કહી શકાય નહિ. દ્વૈત સિદ્ધાંતનાં દર્શના જીવને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે, અથવા તો ઈશ્વર, જીવ અને

પ્રકૃતિ એ ત્રણ મૌલિક તત્ત્વો ઉપર પોતાના દર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરે છે.

*
*

અંતરાત્મા જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે, એવા પ્રત્યેક પ્રસંગે ભૂતકાળમાં થયેલી સમુત્કાંતિ અને ભાવિની જરૂર પ્રમાણે વિશ્વ પ્રકૃતિની સામગ્રીમાંથી તેનાં મન, પ્રાણ અને દેહ બંધાય છે.

જ્યારે દેહનો વિલય થાય છે ત્યારે પ્રાણતત્ત્વ પ્રાણમય લોકમાં જાય છે અને થોડો સમય ત્યાં કાયમ રહે છે, પરંતુ પછીથી પ્રાણમય કોશનો પણ વિલય થઈ જાય છે. મનોમય કોશ સૌથી છેલ્લે વિલય પામે છે. આખરે અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય પુરુષ ચૈત્ય લોકમાં નિવૃત્ત થાય છે અને નવો જન્મ લેવાનો સમય સમીપ આવે ત્યાં સુધી ત્યાં આરામમાં રહે છે.

સામાન્ય એવો વિકાસ પામેલા માનવોની બાબતમાં ઉપર જાણાવ્યો તે કુમ માટે ભાગે જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિની પ્રકૃતિ અનુસાર અને તેના વિકાસ પ્રમાણે એ કુમની વિગતમાં ફેરફારો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ વ્યક્તિની મનોમય સત્તા વધારે બલશાલી અને વિકાસ પામેલી હોય તો તેની મનોમય સત્તા મરણ પછી પણ કાયમ રહે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણમય સત્તા પણ સાચા ચૈત્ય પુરુષની આજુબાજુ કેન્દ્રિત અને વ્યવસ્થિત થઈ હોય તો મરણ પછી ટકી રહે છે. ચૈત્ય પુરુષ અમર હોય છે અને તેની અમરતામાં પ્રકૃતિની એ સત્તાઓ ભાગીદાર બને છે.

જીવનમાં મળેલા અનુભવોમાંથી ઉપયોગી એવાં મૌલિક તત્ત્વોને ચૈત્ય પુરુષ ભેગાં કરે છે અને સમુત્કાંતિમાં પોતાનો વિકાસ સાધવાના પાયા તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે અન્તરાત્મા ફરીને જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય કોશોની સાથે સાથે પોતાના નવા જીવનમાં વધારે અનુભવ મેળવવા માટે ઉપયોગી થાય એવું અને એટલું કર્મ તે લેતો આવે છે.

શાલ્ક વગેરે ભરણ પછી કરવામાં આવતી કિયાઓ ખરું જેતાં પ્રાણમય સત્તને ખાતર—અર્થાત् તેને પૃથ્વી જેડે યાતો પ્રાણમય લોક જેડે બાંધી રાખનાર પ્રાણમય આંદોલનોને દૂર કરવામાં તેને મદદ કરવા માટે ઉપયોગી હોય છે, જેથી કરીને અંતરાત્મા ચૈત્ય લોકની શાંતિમાં જલદીથી પ્રવેશ કરીને આરામ લઈ શકે.

**

વ્યક્તિની અંદરની ચેતના ધીમે ધીમે વિશાળ બનીને તેની બહાર આવી રહેલ વૈશ્વિક ચેતના સાથે તદ્વર્ણ બને છે અને તેની સાથે તે ધરણ પ્રકારના સંબંધી કે આપદેની કિયા સ્થાપન કરી શકે છે, તે તેમાં ઊંડી ઊતરી જઈ શકે છે, તેની ગતિ અને કિયાઓને જાણી શકે છે, તેના ઉપર પોતે કાર્ય કરી શકે છે યાતો તેમાંથી પોતે કાંઈ ગ્રહણ કરી શકે છે, પોતે વિરાટ વિશ્વમય પણ બની શકે છે અથવા તો તે વિરાટને પોતાની અંદર સમાવી પણ શકે છે. પ્રાચીન યોગની ભાષામાં તમારી અંદર, એટલે કે પિડમાં બ્રહ્માંડને ધારણ કરવું એમ ને કહેવાતું એનો અર્થ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હતો.

વૈશ્વિક ચેતના એટલે વિશ્વ સક્લની ચેતના, એમાં વૈશ્વિક આત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓ અને શક્તિઓ સમેત સમગ્ર વિશ્વ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વ્યક્તિ જેમ છૂટી પડીને પોતા વિષે સચેતન થઈ શકે છે તેમ સર્વત્તમા યાને વૈશ્વિક આત્મા પણ સમગ્ર રૂપે એટલો જ સચેતન હોઈ શકે છે, પરંતુ તે જુદી રીતે. વ્યક્તિની ચેતના પણ એ સમગ્ર વૈશ્વિક ચેતનાનો જ એક ભાગ હોય છે, પરંતુ એ ભાગ પોતાની જતને એક જુદી સત્તા તરીકે અનુભવે છે. અને છતાં આખો વખત વ્યક્તિના સ્વરૂપનો, યાને તેનામાં પ્રત્યક્ષ હોય છે તે તત્ત્વોનો ધર્મો મોટો ભાગ વૈશ્વિક ચેતનામાંથી જ તેનામાં આવતો હોય છે, પરંતુ એ બેની વર્ચે લેણ પાડનારી અવિદ્યાની દીવાલ આવી રહેલી છે. એક વાર એ અજ્ઞાનની દીવાલ નૂઠી પડે તો પછી વ્યક્તિ પોતે

વૈશ્વિક પુરુષ વિષે, વૈશ્વિક પ્રકૃતિની ચેતના વિષે, તેની અંદર કાર્ય કરી રહેલી, —જેલી રહેલી શક્તિઓ વિષે સચેતન થાય છે. આત્મારે સ્થૂલ પદાર્થેનિ અને તેના આધાત પ્રત્યાધાતોને જેમ વ્યક્તિત્વ પ્રતીતિપૂર્વક અનુભવે છે તે જ પ્રમાણે ઉપર જગ્ઘાવેલા સાક્ષાત્કારોને પણ તે પ્રતીતિપૂર્વક અનુભવે છે. એ બધાં તેના પોતાના જ વિશાળતર સ્વરૂપ જોડે ઓટલે કે વિશ્વ આત્મા સાથે અદ્વૈતમાં છે એમ તે અનુભવે છે.

વૈશ્વિક મનોમય સત્તા, વૈશ્વિક પ્રાણમય સત્તા અને વૈશ્વિક અન્નમય પ્રકૃતિની સત્તા હોય છે, તથા એ વૈશ્વિક ભૂમિકાઓની શક્તિઓ અને કિયાઓમાંથી પસંદગી થઈને તેમાંથી લીધેલાં તત્ત્વોને પરિણામે જ વ્યક્તિત્વત મન, વ્યક્તિત્વત પ્રાણ અને વ્યક્તિત્વત અન્નમય સ્થૂલ ભૂમિકાઓ બને છે. અંતરાત્મા તો મન, પ્રાણ અને દેહની પ્રકૃતિથી પેલે પારના લોકમાંથી આવે છે. તે પરાત્પરની ભૂમિકાનો રહેવાસી છે અને આપણી અંદર તે પરાત્પરનો પ્રતિનિધિ બનીને રહે છે. તેથી કરીને જ આપણાથી કયાંયે ઊંચે રહેલી દિવ્ય યાને પરા પ્રકૃતિ પ્રત્યે આપણી ચેતનાને આપણે ખુલ્લી કરી શકીએ છીએ.

પ્રભુનું રૂપ એવું રૂપ છે જે હમેશાં બહુરૂપ બન્યા કરે છે. તે એકરૂપ પ્રભુની અનેકરૂપવાળી બાજુનો ભાગ વ્યક્તિનો જીવાત્મા બને છે. અને એ જીવાત્મા અહીંની પાર્થિવ પ્રકૃતિમાં સમુત્કાંતિ સાધવા માટે પોતાના સ્વરૂપમાંથી અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય-પુરુષનો પ્રક્ષેપ કરે છે. મુક્તિની અવસ્થામાં વ્યક્તિત્વ પોતાની જાતનો સાક્ષાત્કાર એકરૂપ—કે જે અનેક રૂપ પણ છે,—આત્મા તરીકે કરે છે. એ અખંડ એકરૂપમાં વ્યક્તિ ડૂબી જઈ શકે છે તથા સદાને માટે તે એકના હૃદયમાં પોતાની જાતને ડુબાવી કે છુપાવી દઈ શકે છે, યા તો તેમાં એકરસ પણ થઈ જઈ શકે છે. કેવલાદ્વૈતના મત પ્રમાણેનો ‘લયમોક્ષ’ તે આ. જીવાત્મા તે એક—એટલે કે એકમેવાદ્વિતીયની સાથે પોતાનું અદ્વૈત અનુભવી શકે અને છતાં પણ અનેક જે એક પોતે જ છે તેના એક અંશ તરીકે પ્રભુનો દિવ્ય આનંદ પણ તે લઈ શકે છે,—એ વિશિષ્ટાદ્વૈતની મુક્તિ છે. એકના

અનેક સ્વરૂપની બાજુ પર વધારે જોક આપે અને સનાતન વૃદ્ધાવનમાં કૃષણની સાથે જીવાત્મા પોતે લીલા કર્યા કરે એ દ્વેત માર્ગની મોક્ષ છે. એમ પણ બને કે મુક્ત થયા પણી પણ જીવાત્મા પ્રભુના આવિર્ભાવમાં યાને લીલામાં ચાલુ રહે, અથવા તો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે જગતની લીલામાં અવતરણ કરવું હોય ત્યારે ત્યારે કરી શકે છે. માનવની મીમાંસાઓ વડે પ્રભુ કાંઈ મર્યાદિત થતો નથી. પ્રભુ તો પોતાની લીલામાંયે મુક્ત છે અને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પણ સદા મુક્ત જ છે.

*
**

પ્રકૃતિ યાને કુદરત એટલે વિશ્વોને ઘડનાર અને તેનું સંચાલન કરનાર ચિન્મયી શક્તિનું બાધ્ય યાને કાર્યસાધક સ્વરૂપ. ચિન્મયી શક્તિનું એ બાધ્ય સ્વરૂપ આપણને અહીં જડ અને યાંત્રિક લાગે છે, ગુણોની અને શક્તિઓની લીલા તરીકે દેખાય છે. તેની પાછળ ભગવાનની ચિન્મય શક્તિની જીવન્ત જ્યોત રહેલી છે. પ્રકૃતિના બે ભાગ પડે છે: આપરા અને પરા. આપરા એટલે આવિદ્યામય અધોમુખ્ય પ્રકૃતિ, ભગવાનથી વિભૂતી પડેલી એવી મન, પ્રાણ અને જડતત્ત્વની બનેલી પ્રકૃતિ. પરા પ્રકૃતિ એટલે સચ્ચિદાનંદની દિવ્ય પ્રકૃતિ, જેમાં સૂચિનો આવિર્ભાવ કરનાર વિજ્ઞાનમય શક્તિનો સમાવેશ થાય છે અને જે સદા પ્રભુની દિવ્ય સન્નિધિમાં જ હોય છે તથા અજ્ઞાન અને તેનાં સર્વે પરિણામોથી સદા મુક્ત રહે છે. જ્યાં સુધી માનવ અજ્ઞાનમાં હોય છે ત્યાં સુધી તે આપરા પ્રકૃતિને વશ હોય છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ વડે તે પરા પ્રકૃતિ વિષે જગ્રત બને છે અને તેના સંપર્કમાં આવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માનવ એ દિવ્ય પ્રકૃતિમાં આરોહણ કરી શકે છે તથા એ દિવ્ય શક્તિ તેનામાં અવતરણ પણ કરી શકે છે. એવી આરોહણ અને આરોહણની કિયા નિમ્ન પ્રકૃતિના મન પ્રાણ અને જડતત્ત્વનું રૂપાંતર સાધી શકે છે.

*
**

અતિમાનસના યાને વિજ્ઞાનની ચેતનાના અવતરણની શક્યતા પણ ઉભી થાય તેથેલાં સાધકે અધિમાનસને, યાને દિવ્ય મનીષાની ભૂમિકાને પ્રામ કરવી તથા તેનું અવતરણ કરાવવું આવશ્યક છે. કારણ કે મનોમય ચેતનામાંથી અતિમાનસમાં આરોહણ કરતા પછેલાં એ બન્નેને સાંધનાર અધિમાનસ રૂપી સેતુ ઉપર થઈને સાધકને પસાર થવું પડે છે.

સર્જક સત્યની જુદી જુદી રચનાઓ અધિમાનસની ભૂમિકામાંથી આપણી આ પાર્થિવ સૃષ્ટિમાં આવે છે. એ સત્યની રચનાઓ અધિ-માનસ-માંથી પ્રથમ સહજજ્ઞાનની ભૂમિકામાં અવતરે છે, અને ત્યાંથી નીચે આવી રહેલ પ્રકાશિત મન, તથા ઉધ્વ મનની ભૂમિકાઓમાં તે પસાર થાય છે, અને ત્યાર પછી આપણી બુદ્ધિ વડે ગ્રાહ્ય થાય એવું વ્યવસ્થિત માનસિક સ્વરૂપ તેઓ ધારણ કરે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ઉપરથી કુમે કુમે નીચેની ચેતનાના સ્તરોમાં આવતાં માર્ગમાં એ સત્યની અંદર રહેલી શક્તિ અને નિશ્ચિતતા પણ કુમે કુમે ઘટતાં જાય છે. કાંત દર્શનમાં જોયેલ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ સત્યની જે શક્તિ હોય છે તે માનવ મનમાં આવતાં લુચ થઈ જાય છે, કારણ કે માનવ બુદ્ધિ આગળ એ સત્યની રચનાઓ તર્કથી સિદ્ધ થનાર એવા અમૂર્ત વિચારો રૂપે જ પ્રતીત થતી હોય છે, સાક્ષાત્કૃત સત્ય તરીકે, કે પ્રત્યક્ષ દર્શન રૂપે, એટલે કે શંકાતીત, ધન અનુભૂતિયુક્ત કિયાત્મક દર્શન રૂપે તે જણાતી નથી.

*
**

સરિયદાનંદ એને અજ્ઞાનમય અધોમુખ પ્રકૃતિની આ સુષ્ઠિ એ બેની વરચે અતિમાનસની ભૂમિકા આવી રહેલ છે. પ્રભુની દિવ્ય ચેતનામાં રહેલ આત્મનિર્મણ કરનાર સત્ય કેવળ અતિમાનસમાં જ પ્રગટ થાય છે, અને આહી સત્ય સર્જન, ગ્રંથ સૃષ્ટિ કરવા માટે અતિમાનસ આવશ્યક છે.

મન, પ્રાણ તથા દેહ જોડેના સંબંધમાં પણ સરિયદાનંદનો સાક્ષાત્કાર, અલબ્રતા, થઈ શકે છે. પરંતુ એ સાક્ષાત્કારમાં સરિયદાનંદ કોઈ સિથર ધ્રુવ

સત્ય તરીકે, અધોમુખ પ્રકૃતિને પોતાની હાજરીથી નભાવી રાખનાર વસ્તુ તરીકે અનુભવાય છે. પરંતુ ત્યાં નિમ્ન પ્રકૃતિનું રૂપાંતર સાધનાર એ તત્ત્વ નથી બનતું. નિમ્ન પ્રકૃતિનું રૂપાંતર તો ફક્ત અતિમાનસની ચેતના જ સાધી શકે તેમ છે.

સરચિદાનંદ એટલે ત્રણ પાસાવાળું એક અખંડ તત્ત્વ. પરમ દિવ્યતામાં એ ત્રણે પાસાંઓ ત્રણ નહિ પરંતુ એક જ હોય છે. સત્ત્વિદ્વ રૂપ હોય છે, ચિત્ત આનંદ રૂપ છે અને એ ત્રણે આ રીતે અવિભાજ્ય હોય છે, અવિભાજ્ય કેવળ નહિ પરંતુ એટલાં બધાં તો અન્યોન્યમાં એાતપ્રોત હોય છે કે બિલકુલ છૂટાં હોતાં જ નથી. આવિભાવની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર એ અદ્વૈત ત્રિવેણી રૂપ બને છે. જેકે એ હોય છે તો અવિભાજ્ય છતાં એમાંનું કોઈ એક વધારે આગળ પડતા કે પ્રધાન તત્ત્વ તરીકે બનીને પાયા તરીકે કે નેતા તરીકે વર્તી શકે છે. નિમ્ન પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં એ ત્રણે પાસાંઓ દેખાવમાં ભિન્ન થાય છે, જેકે એમની ગાહન વાસ્તવિકતામાં એ કદી જુદાં પડતાં નથી, તથા એમાંનું કોઈ પણ એક તત્ત્વ બીજાં બે તત્ત્વ વિનાનું એકલું અટૂલું બાધ્ય વાસ્તવિકતામાં હોઈ શકે છે. આ કારણને લઈને અચેતન લાગતા પદાર્થેનો અથવા તો દુઃખપીડિત કે આનંદ વિનાની ચેતનાનો આપણને અનુભવ થઈ શકે છે. જ્ઞાયે જ, એ ત્રણ તત્ત્વોનું જે જુદાપણું અનુભવી શકાય છે તેના વિના દુઃખ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અને મૃત્યુ તથા આપણે જેને ‘અચેતના’ કહીએ છીએ તે વસ્તુઓ મુદ્દલે આવિભાવ પામી શકત નહિ, એટલે કે, પદાર્થ તત્ત્વની બનેલી વૈશ્રિક અચેતનતામાંથી મર્યાદિત અને દુઃખ શોકથી પીડિત ચેતનાની સમૃદ્ધકાંતિ જ સંભવિત બનત નહિ.

સમર્પણ અને ઉત્સવ

આ યોગસાધનાનો આખોયે સિદ્ધાંત આ એક વસ્તુમાં સમાયેલો છે કે સાધકે પોતાની જાતને ભગવાનને જ સંપૂર્ણ પણે સમર્પણ કરી દેવી, બીજા કોઈને કે બીજી કોઈ વસ્તુને નહિ, અને મા ભગવતી સાથે તેણે પોતાની ચેતનાની એકતા સાધીને અતિ-માનસમાં પ્રભુની જે પરામર શાનજ્યોતિઃ, વિશાળતા, શક્તિ, શાંતિ, પવિત્રતા સત્ય ચેતના તથા આનંદ વગેરે તત્ત્વો રહેલાં છે તેમનું પોતાની ચેતનામાં અવતરણ કરાવવું.

**

રાધા એટલે પ્રભુ માટેના અનન્ય પ્રેમનું મૂર્તિ સ્વરૂપ. એ પ્રેમ એવો તો આખંડ અને સમગ્ર હોય છે કે ચેતનાના ઊંચામાં ઊંચા આધ્યાત્મિક સ્તરથી આરંભ કરીને છેક સ્થૂલ દેહ સુધી, નખશિખ વ્યાપી જય છે તથા પ્રકૃતિના એકેએક ભાગમાં તે નિઃશેષ આત્મસમર્પણની અને સંપૂર્ણ તત્પરાયણતાની જ્યોત પ્રગટાવે છે અને પ્રભુના પરાત્પર લોકના દિવ્ય આનંદને તે માનવના દેહમાં તથા જડતત્ત્વના—પાર્થિવતાના સૌથી નીચેના સ્તરમાં તેનું અવતરણ કરાવે છે.

**

પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની પણ અસરનો સ્વીકાર ન કરવો, બીજા કોઈનો પણ પ્રભાવ પોતાના પર પડવા દેવો નહિ એનું નામ પવિત્રતા.

**

પ્રભુની પ્રેરણા વડે અને તેની જ દોરવણી નીચે થતી હોય તેવી જ કિયાઓ-નો સ્વીકાર કરવો તથા પોતાના જીવનમાં એ કિયાઓને જ પ્રગટ કરવી, બીજી કંઈ પણ નહિ એનું નામ વક્ષાદારી.

**

દિલની સરચાઈ યાને હૃદયની સંનિષ્ઠા હોવી એનો અર્થ એ છે કે જે ઊંચામાં ઊંચી ચેતનાવસ્થા, અને ઊંચામાં ઊંચો સાક્ષાત્કાર પોતાને મળી ચૂક્યો હોય તેની કક્ષાએ આપણા સમગ્ર જીવનની બધી કિયાઓને પહેંચાડવી.

એવી સંનિષ્ઠા વ્યક્તિને તેની અંદર જે કેન્દ્રસ્થ સંકલ્પશક્તિ રહેલી છે તેની આજુભાજુ તેના સમગ્ર ચિત્તાત્મની અંદર, તેનાં સર્વે અંગો અને ઉપાંગોમાં અને કિયાઓમાં એકતા અને સંવાદ સ્થાપન કરવાની ફરજ પાડે છે.

**

જરા પણ સંકોચ કે આરે વગર, નિઃશૈખપણે પોતાના અંતઃકરણનો એકેઝોક ભાગ જેઓ પ્રભુને સમર્પણ કરી દે છે તેઓને પ્રભુ પણ પોતાની જાત સમર્પે છે. સ્થિરતા, જ્ઞાનજ્યોતિં, શક્તિ, આનંદ, મુક્તિ સૌ દિવ્ય તત્ત્વો એમનાં છે, જ્ઞાનનાં ઉન્નોનનત શિખરો અને આનંદના મહાસાગરો તેમને માટે છે.

**

સમર્પણની વાત કરવી અથવા તો સંપૂર્ણ આત્મોત્સર્વનો વિચાર હોવો કે તેને માટે નિર્ભળ ઈચ્છા હોવી એટલેથી નહિ ચાલે. સમૂંદું અને પૂરેપૂરું રૂપાંતર થવા માટે અંતરમાં ધગશ હોવી જેઈએ.

કેવળ માનસિક વલણ ધારણ કરવામાં આવે, અથવા તો ગમે તેટલી આંતરિક અનુભૂતિઓ પ્રામ થાય, પરંતુ જે સાધકની બાબુ પ્રકૃતિ પહેલાંના જેવી જ ચાલુ રહે તો પ્રકૃતિનું રૂપાંતર થયું ગણ્યાય નહિ. આપણામાં જે બહિરૂખ માનવ રહેલો છે તેણે પણ ઊર્ધ્વ ચેતના પ્રત્યે ખુલ્લા થવાનું છે, તેણે પણ પોતાનું સમર્પણ કરવાનું છે તથા પલટો લેવાનો છે. પોતાની પ્રકૃતિની નાનામાં નાની કિયાને, પ્રત્યેક ઘર કરી બેઠેલ ટેવને, પ્રત્યેક કાર્યને સમર્પિત

કરી દેવાનું છે, તેને તટસ્થ થઈને જોવાનું છે, મા ભગવતીની દિવ્ય જ્યોતિના પ્રકાશમાં તેને ધરવાનું છે તથા તેના જૂના હેતુઓ અને જૂનાં સ્વરૂપોનો સંપૂર્ણપણે વિલય કરવાનો છે. વળી એ વિલય પામેલા હેતુઓને ઠેકાણે આદ્ય પરાશક્તિ મા ભગવતીની રૂપાંતર સાધનાર ચેતનાની અંદર જે સત્ય રહેલું છે તેની, અને તે સત્યના કાર્યની સ્થાપના થાય એટલા માટે ભગવત્ શક્તિને સધળું સમર્પણ કર્યા કરવાનું છે.

જે તમે મા ભગવતીને કરવાનું આ સમર્પણ તમારામાં થતું અટકવો તો પછી તેના પ્રત્યે તમારી ચેતનાને ખુલ્લી કરવાનો કશો આધ્યાત્મિક અર્થ રહેતો નથી. આ યોગના સાધકો પાસેથી આત્મસમર્પણની માગણી કરવામાં આવે છે એનું કારણ એ છે કે એવી દિન પ્રતિદિન વિકાસ પામતી આત્મ- / સમર્પણની કિયા વગર આ યોગના અંતિમ લક્ષ્ય નજીક પહોંચયાંયાં અશક્ય છે. તમારી ચેતનાને મા ભગવતી પ્રત્યે ખુલ્લી રાખવી એનો અર્થ એ છે કે તમે એ દિવ્ય શક્તિને તમારી અંદર પોતાનું કાર્ય કરવા માટે આમંત્રણ કરો છો, અને એમ કર્યા પછી જે તમે તેને સમર્પણ ન કરો તો એનો અર્થ એ થયો ગણાય કે તમે તેને તમારી અંદર બિલકુલ કાર્ય કરવા દેવા માગતા નથી, અથવા તો, કાર્ય કરવાની અનુભૂતિ આપો છો તો તે તમારી શરતે અને તમારી માગણી પ્રમાણે, નહિ કે દિવ્ય સત્યથી પ્રેરિત તેને પોતાને માર્ગ. આવી જાતની સૂચના સામાન્ય રીતે કોઈ વિરોધી શક્તિ તરફથી, અથવા તો મનના કે પ્રાણના કોઈ અહં-પ્રધાન તત્ત્વમાંથી પણ આવે છે. એ તત્ત્વ ભગવાનની કરુણા અથવા તો તેની શક્તિને માટે માગણી તો કરે છે પરંતુ તે પોતાના હેતુ માટે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે હોય છે. એ તત્ત્વ અથવા તો એ ભાગ ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ સાધવા માટે જીવન ધારણ કરવા તૈયાર હોતો નથી. ટૂંકામાં, તે ભગવાન પાસેથી મેળવી શકે તે સધળું લેવાને તૈયાર હોય છે, પરંતુ પોતાની જાતને પ્રભુને અર્પણ કરી દેવાને તે તત્પર હોતો નથી. ઊલટ પક્ષે, અંતરાત્મા, એટલે કે સાધકની અંદર રહેલ ચૈત્ય પુરુષ સદા ભગવદ-

અભિમુખ હોય છે અને તે તો પ્રભુને પોતાનું સમર્પણ કરવા માટે કેવળ રજી નહિ પરંતુ આતુર અને ઉલ્લસિત હોય છે.

આ યોગસાધનામાં માનસિક આદર્શોવાળી સંસ્કારિતાથી સાધકે પર થઈ જવું એવી આશા રાખવામાં આવે છે. વિચારો અને આદર્શો માનસિક ભૂમિકામાંથી ઉદ્ભબે છે અને તે અર્દ-સત્યો જ હોય છે. ધારી ખરી વખત માનવનું મન પણ આદર્શને કેવળ ભાવવામાં સંતોષ માને છે, આદર્શની કલ્પના કરવામાં તે રચે છે પરંતુ તેનું જીવન યાને પ્રાણુત્ત્વ તો હમેશાં જેવું હોય છે તેવું જ, રૂપાંતર વગરનું, અથવા તો જરાતરા, અને ધાર્યું ખરું તો, દેખાવ પૂરતા ફેરફારવાળું, એનું એ જ રહે છે. આધ્યાત્મકતાનો જિજ્ઞાસુ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાના પોતાના પ્રયત્નમાંથી વિચલિત થઈને કેવળ માનસિક આદર્શની ભાવનાના વિહારમાં પડી જતો નથી. તેનો હેતુ દિવ્ય સત્યને એક આદર્શ તરીકે કલ્પીને બેસી રહેવાનો નથી હોતો, પરંતુ તેણે તો તે સત્યનો જીવનમાં, યા તો કોઈ પરાત્પર અવસ્થામાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો હોય છે. દિવ્ય સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હોય તો મન અને પ્રાણનું રૂપાંતર કરવું તેને માટે આવશ્યક બને છે. અને એ કાર્ય મા ભગવતીને તથા તેની શક્તિના કાર્યને સમર્પણ કર્ય વિના થઈ શકે તેમ નથી.

નેણો જીવનથી વિમુખ થઈ જવા માગતા હોય છે તેઓ નિર્ગુણનો માર્ગ અનુસરે છે, અને સામાન્ય રીતે તેઓ એ માર્ગનું અનુસરણ સ્વપ્રયત્નનો આશ્રય લઈને કરે છે. અને કોઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રત્યે પોતાની ચેતનાને ખુલ્લી કરીને અથવા તો સમર્પણનો માર્ગ લઈને તેઓ એ માર્ગ પ્રયાણ કરતા નથી. કારણ કે અક્ષર, એટલે નિષ્ઠક્ય ભ્રસ્ત એ એવી વસ્તુ છે જે કોઈને સહાય કરતું યા તો દોરતું નથી. તેને તો સાધકે સ્વપ્રયત્ન વડે જ પહોંચવાનું હોય છે અને દરેક સાધકની પોતાની પ્રકૃતિના બંધારણ અને અધિકાર પ્રમાણે તે માર્ગનું અનુશીલન કરવાને અક્ષર તેને છૂટ આપે છે. એનાથી ઉલટું પરાશક્તિ ભગવતી મા પ્રત્યે ચેતનાને ખુલ્લી કરવાથી તથા તેને સમર્પણ

કરવાથી અક્ષર બ્રહ્મનો તથા પરમ સત્યનાં આન્ય સર્વે પાસાંઓનો સાક્ષાત્કાર પાણ સાધક પ્રયત્ન કરી શકે છે.

ઉપર જગ્યાવેલું સમર્પણ ક્રમે ક્રમે જ વૃદ્ધિ પામતું આવે છે. કોઈ પણ સાધક આરંભથી જ સંપૂર્ણ સમર્પણ કરી દઈ શકતો નથી, એટલે જ્યારે પોતાના અંતરમાં દૃષ્ટિ કરે ત્યારે તેને સમર્પણની ગેરહાજરી જગ્યાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એથી સમર્પણનો સિદ્ધાંત નહિ સ્વીકારવાનું તથા સાધનામાં આવતી એક પછી એક અવસ્થામાં, ચેતનાના એકથી બીજા સ્તરમાં ધીરજપૂર્વક, સ્થિર પ્રયત્ન વડે તેનો અમલ ન કરવાનું, અને પ્રકૃતિના સર્વે અંગોમાં, એક પછી એક, તેનો અમલ નહિ કરવાનું કશું કારણ નથી.

*
**

સાધનાના આરંભમાં—અને આ આરંભ એટલે ટૂંકો સમય યાને થોડો ભાગ એમ હું કહેવા માગતો નથી—‘સ્વ પ્રયત્ન’ અનિવાર્ય છે. અલબાતા, સમર્પણ જોઈએ જ, પરંતુ સમર્પણ કાંઈ એક દિવસમાં સિદ્ધ થઈ જાય એવી વસ્તુ નથી. મનના પોતાના વિચારો હોય છે, અને મન તેમને વળગી રહે છે. માનવનો પ્રાણ સમર્પણનો વિરોધ કરે છે, કારણ કે શરૂઆતમાં પ્રાણ જેને સમર્પણ કહેતો હોય છે તે તો શંકાસ્પદ સમર્પણ હોય છે અને તેમાં પ્રાણની પોતાની માગણીએ સારી પેઠે ભજી ગયેલી હોય છે. રથૂલ દેહની ચેતના તો પૃથ્વે જેવી જડ હોઈ એ જેને સમર્પણ કહે છે તે ધારી વાર તો જડતાની મંદતા સિવાય બીજું કાંઈ જ હોતું નથી. સાધકની અંદર અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય પુરુષ એ જ એક એવી સત્તા છે જે સમર્પણ કેમ કરવું તે બરાબર જાણે છે અને શરૂઆતમાં એ અંતરાત્મા સામાન્ય રીતે ધાર્યા ગાઢ આવરણથી. નંકાયેલો હોય છે. જ્યારે એ અંતરાત્મા જગ્રત થાય છે ત્યારે સમસ્ત પિડનું આણચિતવ્ય અને સાચું સમર્પણ તે સાંખી શકે છે, કારણ કે સાધકની પ્રકૃતિના બીજા ભાગોની મુશ્કેલીઓનો તે જલદીથી ઉકેલ લાવે છે એટલે એ મુશ્કેલીઓ.

દૂર થઈ જાય છે. પરંતુ એવું બની આવે ત્યાં સુધી અંગત પ્રયત્ન વિના ચાલી શકે નહિ. અથવા તો, જ્યાં સુધી ઊર્ધ્વ લોકમાંથી દિવ્ય શક્તિના પ્રવાહની રેલ સાધકનાં કરણોમાં અવતરણ ન કરે તથા સાધનાનો ભાર પોતાના હાથમાં ન લઈ લે આને પોતે જ વધારે વધારે અંશે સાધના કરતી ન થાય, તથા એ રીતે વ્યક્તિના અંગત પ્રયત્નનું ક્ષેત્ર એછું ને એછું કરતી ન આવે, ત્યાં સુધી પણ સાધનાનો અંગત પ્રયત્ન, એટલે કે પુરુષાર્થ, આવશ્યક રહે છે. વળી, સાધકની અંદર ઊતરીને દિવ્ય શક્તિ સાધનાનો આરંભ કરે તો પણ જ્યાં સુધી મન, સંકલ્પશક્તિ, પ્રાણ અને દેહ એ સર્વે કરણોના ઉપર દિવ્ય શક્તિનો પ્રભાવ સંપૂર્ણપણે જમે નહિ ત્યાં સુધી પ્રયત્ન નહિ તો પણ આભીપ્સા અને જગ્યા આવશ્યક હોય છે. હું ધારું છું કે આ વિષય મેં ‘મા’ પુસ્તકના એક પ્રકરણમાં ચર્ચ્યો છે.

બીજી બાજુ, એવા પણ કેટલાક સાધકો હોય છે જેઓ સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવાની સાચી અને સક્રિય સંકલ્પશક્તિ સાથે જ સાધનાની શરૂઆત કરે છે. એવા લોકોની પ્રકૃતિમાં અંતરાત્મા અથવા તો, આલોકિત થયેલી મનોમય સંકલ્પશક્તિ આગળ પડીને તેનું નેતાપણું કરતી હોય છે. માનવની અંદર રહેલા એ ઊર્ધ્વ પ્રત્યે વળેલા ભાગો પોતે એક વાર સાધનાના સૂત્ર તરીકે સમર્પણનો સ્વીકાર કરે છે ત્યાર પણીથી એ બાબતમાં ગરબડ કે ગોટાળો બિલકુલ ચલાવી લેતા નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ સાધકની પ્રકૃતિના બીજા ભાગો પણ પોતાની ટેરવણીને અનુસરે એવો આગ્રહ તેણો રાખતા જણાશો. આ માર્ગ પણ સાધકનો સ્વ-પ્રયત્ન ચાલુ તો હોય છે, પરંતુ તે એટલો તો સધ સફળ અને સહજ હોય છે તથા તેની પાછળ કોઈ મહત્તર શક્તિનું ભાન રોટલું તો સ્પષ્ટ હોય છે કે સાધકને પોતે પ્રયત્ન કરે છે એવું પણ ભાગ્યે લાગે છે. પરંતુ એથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિવાગ્ય સાધકની બાબતમાં, એટલે કે જે સાધકો પોતાની માન્યસિક કે પ્રાણમય કિયાઓમાં અંગત સંકલ્પશક્તિને કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય, પોતાની સૃતાત્ત્ર કિયાનો ત્યાગ કરવાની જેમની

નામરજી હોય, એવા સાધકોની બાબતમાં જ્યાં સુધી માનવરૂપી કરણ અને તેની પાછળ કે તેનાથી ઉધ્વરમાં રહેલ દિવ્ય તત્ત્વ વર્ચે રહેલી બેદની દીવાલ નૂટે નહિ ત્યાં સુધી તેની સાધનામાં અંગત પ્રયત્ન અને આંતર કલહ ચાલુ રહેવાં જોઈએ, અને હકીકતમાં ચાલુ રહેશે જ. જરા પણ ફેરફાર કર્યા વગર દરેકને લાગુ પાડી શકાય એવો આદ્ધર નિયમ આ બાબતમાં ઘડી શકાય તેમ નથી કારણ કે માનવ પ્રકૃતિમાં એટલા તો અનંત બેદો રહેલા છે કે તેમને એક આદ્ધર અને આકુડ નિયમમાં મૂકી શકાય નહિ.

*
**

સાધનામાં એક એવી અવસ્થા આવે છે જ્યારે સાધકને પોતાની અંદર કાર્ય કરતી દિવ્ય શક્તિનું ભાન થાય છે, અથવા તો તેના કાર્યનાં પરિગુમોનું તેને જ્ઞાન હોય છે તથા એ દિવ્ય શક્તિના અવતરણની કે તેના કાર્યની આડે તે પોતાની માનસિક પ્રવૃત્તિને, પ્રાણની અશાંતિને કે દેહની જડતા અને તમોમયતાને આવવા દેતો નથી. એ સ્થિતિ એટલે પ્રભુ પ્રત્યે પોતાની ચેતનાનું સંપૂર્ણ પણે ખુલ્લાપણું. પ્રભુને સમર્પણ કરવું એ આપણી ચેતનાને તેના પ્રત્યે ખુલ્લી કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સમર્પણ ન હોય ત્યાં સુધી આભીખ્સા અને સ્થિરતા એ બે વસ્તુઓ એનું એ કાર્ય અમુક અંશ સુધી કરી શકે છે. સમર્પણ એટલે પોતાનું અંતર અને તેનાં કરણો સમસ્ત, ‘પોતે’ અત્યારે ને કાંઈ છે તે તથા પોતાની પાસે કે પોતાનું એવું ને કાંઈ હોય તેને અર્પણ કરી દેવું તથા પોતાના વિચારો, કામનાઓ, ટેવો વગેરેનો આગ્રહ છોડી દઈને તેમને ઠેકાણે ભગવાનના દિવ્ય સત્યની જ્ઞાનજ્યોતિને, તેની દિવ્ય ઈરછાને અને તેના કાર્યને પોતાની પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર અનુમતિ આપવી.

*

હમેશાં ભગવાનની શક્તિ જોડે સંપર્કમાં રહો. તમારે માટે સારામાં સારો અભ્યાસ એ છે કે હમેશાં એના સંપર્કમાં રહેવું અને તેનું પોતાનું કાર્ય તમારામાં એને કરવા દેવું. જ્યાં જ્યાં જરૂર હશે ત્યાં ત્યાં નીચેની અધોગામી શક્તિએને સંયમમાં લઈને તેમને તે વિશુદ્ધ કરશે; બીજી વખતે એ બધી નિમ્ન શક્તિ-એને તે તમારામાંથી દૂર કરી દેશે એને પોતાની દિવ્ય શક્તિના સ્ત્રોતથી તમને ટંકોટંક ભરી દેશે. પરંતુ જે તમે તમારી બુદ્ધિને તમારી પ્રકૃતિનું નેતાપણું કરવા દેશો, એને શું કરવું જોઈએ એ વિષે બુદ્ધિ વડે ચર્ચા એને નિર્ણય કરવા બેસશો તો દિવ્ય શક્તિની જોડેનો તમારો સંબંધ ખોઈ બેસશો એને તમારી પ્રકૃતિની અંદર રહેલી નીચેની શક્તિએ પોતાને ખાતર તમારી અંદર કાર્ય કરવા માંડશે એને સધળે અવ્યવસ્થા વ્યાપી જશે તથા આત્મય પ્રવૃત્તિએનો આરંભ થશે.

*
**

જ્યારે સાધક પોતાની સાધનાની અંદર ભળી ગયેલા પ્રાણના હેતુઓના મિશ્રાળને દૂર કરી દઈ શકે છે તથા ભગવતી માને સરલ એને સાચા દિલનું સમર્પણ કરવાને શક્તિમાન થાય છે ત્યારે જ તેનો અંતરાત્મા પ્રભુ પ્રત્યે પૂરેપૂરો ખુલ્લો થઈ શકે છે. સાધકની અંદર કોઈ પણ પ્રકારની અહંતાવાળું વલણ હોય, અથવા તો તેના હેતુમાં સરળતા એને દિલની સચ્ચાઈ ન હોય, પ્રાણની માગણીઓના દબાળને લઈને, અથવા તો પૂર્ણપણે કે થોડે અંશો, આધ્યાત્મિક કે બીજા પ્રકારની જાતે મોટા થવાની ઈચ્છાને, અભિમાનને કે મિથ્યાભિમાનને સંતોષવા માટે, કે બીજાઓ ઉપર અધિકાર, સત્તા કે પ્રભાવ જમાવવા માટે, અથવા તો યોગ શક્તિની મદદથી પ્રાણની કામનાને સંતોષવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવે તો સાધકનો અંતરાત્મા પ્રભુ પ્રત્યે ખુલ્લો થઈ શકતો નથી, યા તો થોડે અંશો જ ખુલ્લી શકે છે, યા તો અમુક સમયે જ ખૂલે છે એને પાછો સંકોચાઈ જય છે કારણ કે પ્રાણની પ્રવૃત્તિએથી તે ઢંકાઈ જાય છે,

પ્રાણના રૂધી નાંખધાર ધુમાડામાં અંતરાત્માની અર્દિનશિખા હોલવાઈ જય છે. વળી યોગસાધનામાં જે બુદ્ધિ આગળ પડતો ભાગ લે અને અંતરાત્માને પાઇળ રાખે, અથવા તો ભક્તિમાં કે સાધનાની બીજી કિયાઓમાં શુદ્ધ ચૈત્ય તત્ત્વોના કરતાં પ્રાણનાં તત્ત્વોનું રૂપ વધારે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરે તો પણ ઉપર જણાવી તેવી જ નિષ્ફળતા મળે છે. વિશુદ્ધિ, સરળતાભરી દિલની સર્ચયાઈ અને દંબ કે હક્ક કરનારી માગણી વગરની કેવળ નિર્ભેણ, આહેતા વિનાનું સર્વપણ કરવાની શક્તિ—એ તત્ત્વોવાળી સ્થિતિ જ અંતરાત્મા સંપૂર્ણ પણે ખુદ્વો થાય તે માટેની આવશ્યક શરતો ગણી શકાય.

*
**

હદ્યને સૂક્ષ્મી નાંખવું, લાગણીશૂન્ય કરી મૂકવું એ કંઈ આ યોગ-સાધનાનું એક આવશ્યક અંગ નથી. પરંતુ સાધકે પોતાના માનવ ભાવોને ભગવદ્ અભિમુખ કરવા એ જરૂરી છે. વચ્ચમાં વચ્ચમાં એવા ટૂંકા સમયો આવે છે જ્યારે સાધકનું હદ્ય પ્રશાંત હોય છે અને તે તદ્દન નિર્ણિક્ય છે એવું પણ લાગે છે. વળી, તે સામાન્ય લાગણીઓથી વિમુખ પણ થઈ જય અને ઊર્ધ્વ શક્તિના સ્ત્રોતને માટે સ્થિર થઈને રાહ જુઓ એવું પણ બને છે. પરંતુ એ સ્થિતિએ ખરું જોતાં શુદ્ધતાની નહિ પરંતુ નિશ્ચબ્દ નીરવતાની અને પ્રશાંતિની અવસ્થાઓ જ ગણી શકાય. ખરું જોતાં, આ યોગમાં ચેતના ઊર્ધ્વમાં આરોહણ કરે નહિ ત્યાં સુધી હદ્યનું કેન્દ્ર એકાગ્રતા યાને ધ્યાન કરવાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હોવું જોઈએ.

*
**

સર્વ પ્રકારની આસક્તિ સાધનામાં બાધક છે. સર્વે માનવોને માટે કલ્યાણ-વૃત્તિ તથા અંતરાત્માની માયાળુતા હોવી જોઈએ, પરંતુ આસક્તિ બિલકુલ હોવી જોઈએ નહિ.

*
**

સાધકનો પ્રેમ પ્રભુને માટે હોવો જોઈએ. જ્યારે એ પ્રેમ તેનામાં સંપૂર્ણ પણે પ્રગટ્યો હોય છે ત્યારે જ તે બીજાઓને સાચી રીતે ચાહી શકે છે.

**

પોતાના પ્રાણમાં, ભાવપ્રધાન ચિત્તમાં તથા સ્થૂલ દેહમાં જેમ સાધક સત્યના અવતરણનો સ્વીકાર કરી શકે છે તેમ ચિત્તન કરનાર મન વડે પણ તે સત્યને પ્રામ ન કરી શકે ઓવં કાંઈ નથી. એ કરણોની પેઠે વિચારશક્તિવળું મન પણ સત્યનું ગ્રહણ જરૂર કરી શકે છે અને બીજાં કરણોની પેઠે એનું પણ રૂપાંતર કરવાનું હોવાથી એને પણ ઉધ્વ શક્તિનો સ્વીકાર કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ, નહિ તો એનું રૂપાંતર થતું જ નથી.

પ્રાણની સામાન્ય અને આશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ, અથવા તો સ્થૂલ દેહની ચેતનાનો જરૂરતાભર્યો તમોણુણી વિરોધ, જેમ સાધનામાં બાધા રૂપ થાય છે તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ સામાન્ય અને અસંસ્કૃત હોય છે તો તે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં અંતરાય રૂપ નીવડે છે. બુદ્ધિની મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓમાંની સાધકે ખાસ કરીને ચેતવા જેવી પ્રથમ એ છે કે,—૧. સાધકે પોતાના માનસિક વિચારોને, સંસ્કારોને, અથવા તો, પોતાની બુદ્ધિના નિર્ણયોને સાક્ષાત્કાર તરીકે ગાણી લેવાની ભૂલ કરવી ન જોઈએ; બંજું, કેવળ માનસિક ચેતનાની આશાંત પ્રવૃત્તિથી પણ તેણે સાવચેત રહેવું જોઈએ, કારણ કે એવી પ્રવૃત્તિ ચૈત્ય ભૂમિકાની અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને તેના સહજ ચોક્કસ રૂપમાં થવા દેતી નથી, તથા સાચી અને સમગ્ર ચેતનાને પ્રકાશિત કરી શકે એવી જ્ઞાન જ્યોતિનું અવતરણ થવા માટે અવકાશ જ આપતી નથી, અથવા તો, આપે છે તોપણ જેવું તે ઉધ્વ જ્ઞાન માનસિક ભૂમિકાનો સ્પર્શ કરે છે તેવું જ, અને કોઈ વાર તો તેને સ્પર્શે તે પહેલાં પણ તેને વિકૃત કરી નાંખે છે. વળી, આ ઉપરાંત માનવ બુદ્ધિના સામાન્ય દોષો તો, અલબતા, હોય છે જ જેમનાથી સાધકે સંભાળવાનું છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉધ્વ આલોકિત જ્ઞાનજ્યોતિનો

તथા જ્યોતિર્મય શાંત વિવેક શક્તિનો શાંત રહીને સ્વીકાર કરવાને બદલે વંધ્યા જેવી પરિણામશૂન્ય શંકાશીલ વૃત્તિ તરફ બુદ્ધિનો ઓક વધારે હોય છે. પોતાના ગજ બહાર, પોતાને માટે અગમ્ય, પોતાના મર્યાદિત અનુભવ ઉપર આધાર રાખીને તેણે જે ધોરણો ઉભાં કરેલાં હોય છે તેમને માટે અતિગાહન એવી વસ્તુઓ વિષે પાણ નિર્ણય કરવાનો દાવો કરનારી ગર્વિષ્ઠતા બુદ્ધિમાં હોય છે; વળી, સ્થૂલથી પર એવી ઈન્ડ્રિયાતીત વસ્તુઓની સમજૂતી તે કેવળ સ્થૂલ વડે આપવાના પ્રયત્નો પાણ કરે છે, અથવા તો, ઉચ્ચ અને ગાહન સત્યોની સાબિતી તે માગે છે, પરંતુ કેવળ જડ પદાર્થને અને જડમાં પ્રગટ થયેલ સ્થૂલ મનને સ્વાભાવિક એવા ધારણે એવી સાબિતી માગે છે. વળી બીજી પાણ, આહો ગણાવતાં વિસ્તાર થઈ જાય એવી માનવબુદ્ધિની ખામીઓ રહેલી છે. માનવના બુદ્ધિ સત્યને ઠેકાણે પોતાના માનસિક પ્રતિનિધિ રૂપ વિચારો અને ઘડતરો તથા અભિપ્રાયો રજૂ કરે છે. પરંતુ જે બુદ્ધિ પોતાનું સમર્પણ કરે, સત્ય પ્રત્યે ખુલ્લી થાય, સ્થિર બને, અને સત્યનો સત્કાર કરવાને તત્પર હોય તો દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતિને જીવવાનું તે સાધન ન બની શકે, યા તો, આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવામાં તથા અંતરના રૂપાંતરની પૂર્ણ તા સાધવામાં તે ઓક સહાય ન બની શકે ઓવું કાંઈ નથી.

*
*

પ્રાણની કામનાઓની પ્રવૃત્તિની પેઢે બુદ્ધિની અવ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિને પાણ શાંત પાડવાની જરૂર છે જેથી કરીને મનમાં પરિપૂર્ણ સ્થિરતા અને શાંતિ સ્થાપન થઈ શકે. જ્ઞાન તો મેળવવાનું છે, પરંતુ તે ઉદ્વર્માંથી આવવું જોઈએ. ઉપર જાણાવી તેવી સ્થિરતામાં, પ્રાણની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓની પેઢ, મનની પ્રવૃત્તિઓ પણ કેવળ સપાટી ઉપરની કિયાઓ જ બની રહે છે અને તેમની સાથે ઊંડાણમાં રહેલ નીરવ અંતરાત્માને લેશ પાણ સંબંધ હોતો નથી. સત્ય જ્ઞાન અને પ્રાણની સાચી પ્રવૃત્તિ અવિદ્યામાં થતી પ્રવૃત્તિ-

એનું સ્થાન લે, અથવા તો તેમનું રૂપાંતર કરે તેને માટે એ પ્રકારની મુક્તિ આવશ્યક છે.

*
*

અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય પુરુષ દિવ્ય સત્ય જોડે સીધેસીધો સંપર્કમાં હોય છે. પરંતુ માનવમાં મન, પ્રાણ અને શરીરની પ્રકૃતિશી એ ચૈત્ય પુરુષ ઢંકાઈ ગયેલો હોય છે. વ્યક્તિ યોગસાધના કરીને બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓને સર કરી શકે છે તથા પ્રાણમાં અનેક પ્રકારના સાક્ષાત્કારોની સમૃદ્ધિમાં મશગુલ રહ્યો શકે છે; વળી, આશ્રયચક્તિ કરે એવી શારીરિક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ અંતરાત્માની સાચી શક્તિ જે બહિર્મુખ ચેતનાની પાછળ રહેલી છે તે જે પ્રગટ થાય નહિ, જે ચૈત્ય પ્રકૃતિ આગળ પડીને નેતાપણું ગ્રહણ કરે નહિ, તો સાધકે કરવાનું ખરેખરું કાર્ય થયું જ નથી એમ સમજયું. આ યોગમાં સાચી વિજ્ઞાનમય જ્યોતિ પ્રત્યે, તથા આખરે, પરમ દિવ્ય આનંદ પ્રત્યે, સાધકની બાકીની પ્રકૃતિને ખુલ્લી કરવાનું કામ ચૈત્ય પુરુષ કરે છે. માનસિક ચેતના પોતે પોતાની મેળે ઊર્ધ્વ મનોમય પ્રદેશો પ્રત્યે ખુલ્લી થઈ શકે છે. વળી તે પોતે નિઃસ્પંદ થઈ શકે છે અને આપૌરુષેય અક્ષરમાં વિસ્તાર પણ પામી જઈ શકે છે. વળી, એક પ્રકારના કિયાશૂન્ય મોક્ષમાં, કે નિર્વાણમાં તે પોતાનો લય કરીને આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ એવા આધ્યાત્મિકતાને પ્રાપ્ત થયેલા મનમાં પણ વિજ્ઞાનમય સત્યને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા માટે પૂરતો પાયો મળી રહેતો નથી. જે સાધકમાં રહેલો અંતરાત્મા જગત થાય, તથા કેવળ મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય પ્રકૃતિમાંથી શુદ્ધ ચૈત્યમય ચેતનામાં સાધકનો નવજન્મ થાય તો જ આ યોગ થઈ શકે. બાકી, કેવળ મનની કે બીજા કોઈ કરણની પોતાની શક્તિ વડે આ યોગસાધના થવી અશક્ય છે. બુદ્ધિના જ્ઞાન પ્રત્યેની, કે મનના વિચારો માટેની, કે પછી પ્રાણની ઈરછાઓ માટેની આસક્તિને લઈને ચૈત્ય ભૂમિકામાં નવો જન્મ લેવાનો સાધક ઈન્કાર કરશે,

ભગવતી માના નવજન્મ પામેલા શિશુ રૂપ થવાની સાધકની આનિર્દ્દ્ધા હુશે તો સાધનામાં નિષ્ફળતા મળશે.

*
**

શાંતિ અથવા તો નિશ્ચલ નીરવતા પોતાની અંદર લાવવાનો સૌથી વધારે ખાતરીભર્યો ઉપાય ઉદ્વિમાંથી તેમનું અવતરણ થાય એમાં રહેલો છે એવું મેં આગળ કહેલું છે. દેખાવમાં નહિ પરંતુ ખરેખર, એ તત્વો હમેશાં એ રીતે જ આવતાં હોય છે; પરંતુ હમેશાં એ પ્રમાણે આવતાં દેખાતાં નથી. કારણ કે ને પ્રક્રિયા વડે તે અવતરણ કરે છે તેને વિષે સાધક સચેતન હોતો નથી. સાધકને પોતાની અંદર શાંતિ સ્થાપન થતી લાગે છે, અથવા તો તેનો આવિભાવ થતો અનુભવાય છે, પરંતુ તે કેવી રીતે અને કયાંથી આવી કે આવે છે એ વિષે સાધક સચેતન હોતો નથી. અને છતાં, ઉદ્વર્ય ચેતનાનાં એ તત્વો ખરું જોતાં ઉદ્વર્ય ભૂમિકામાંથી જ આવતાં હોય છે એ હકીકત છે. કેવળ શાંતિ અને નીરવતા જ નહિ પરંતુ જ્ઞાન, જ્યોતિ, શક્તિ, દિવ્ય દૃષ્ટિ, દિવ્ય વિચાર, આનંદ એ સધળાં ઉદ્વર્યમાંથી જ આવતાં હોય છે. વળી એ પણ શક્ય છે કે આમુક અંશ સુધી એ તત્વો અંતરાત્મામાંથી પણ આવે, પરંતુ એનું કારણ એ હોય છે કે ચૈત્ય પુરુષ એ ઉદ્વર્ય લોક પ્રત્યે સીધેસીધો ખુલ્લો થયેલો હોય છે. એટલે એ શક્તિઓ પ્રથમ અંતરાત્મામાં આવે છે અને ત્યાર પછી પ્રકૃતિના બીજા ભાગોમાં અંતરાત્મામાંથી પ્રગટે છે, કે પછી, અંતરાત્મા સાધકની પ્રકૃતિનો નેતા બને છે ત્યારે પ્રગટ થાય છે. અંતરાત્મામાંથી પ્રગટ થવું, અથવા તો ઉદ્વર્યમાંથી અવતરણ કરવું એ બે યોગસિદ્ધિના રાજમાર્ગો છે. બહિર્મુખ સપાટી ઉપરના મનના, અથવા તો ભાવપ્રધાન એટલે કે ઉર્મિ માનસના પ્રયત્ન વડે, એક પ્રકારની તપસ્યા વડે એ દિવ્ય તત્વો કેટલેક અંશે પ્રામથતાં દેખાય એ શક્ય છે. પરંતુ એ પરિણામો ધારૂં ખરું પેલા બે રાજમાર્ગોની સરખામણીમાં અનિશ્ચિત અને અપૂર્ણ જ જણાશે.

એટલા માટે આ યોગસાધનામાં અમે ચેતનાને ઊર્ધ્વ પ્રત્યે ખુલ્લી કરવા ઉપર ભાર મૂકીઓ છીએ, અંતરમાં રહેલ સૂક્ષ્મ મનને, સૂક્ષ્મ પ્રાણને અને સૂક્ષ્મ અન્નમય ચેતનાને આપણા અંતરતમ ચૈત્ય પુરુપ પ્રત્યે ખુલ્લો કરવા ઉપર તથા મનથી ઊર્ધ્વમાં જે સત્ય છે તેના પ્રત્યે ચેતનાને ખુલ્લી કરવા ઉપર અમે ભાર મૂકીઓ છીએ. આ સાધનાની સિદ્ધ માટે તે અનિવાર્ય છે.

આ પ્રમાણે કરવાની પાછળ રહેલું ખરું કારણ એ છે કે આ કૃદ્ર મન, પ્રાણ અને શરીર જેને આપણે આપણી જત કહીએ છીએ તે ચેતનાની કેવળ છાછરી સપાટી ઉપરની કિયામાત્ર જ હોય છે, આપણી અસલ જત,— ‘આપણે પોતે’—તો તે નથી જ. એ તો કેવળ બહારનું ખંડ વ્યક્તિ સ્વરૂપ હોઈ ઓક જીવન પૂરતું જ અજ્ઞાનની લીલા માટે તેને આગળ મૂકવામાં આવ્યું હોય છે. આપણા એ ખંડ વ્યક્તિ સ્વરૂપની પાસે પોતાના સાધન તરીકે ઓક તો સત્યના ટુકડાઓની શોધ માટે આમથી તેમ ઠોકરાતું, ખોડંગતું અજ્ઞાની મન છે, બીજું, આનંદના ટુકડા માટે આમથી તેમ દોડાદોડ કરનાર પ્રાણ છે, તથા ત્રીજું, તમોગ્રસ્ત અને માટે લાગે અવચેતનાને વશ, તથા બાધ્ય પદાર્થેના ગાધાતોને જીવનાર અને પરિણામે સુખ કે દુઃખને વશ થનાર—નહિ કે તેમને મુક્તપણે ધારાણ કરનાર—અન્નમય દેહ એ કરણો હોય છે. અને આ બધાનું કાર્ય સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી મન એ બધાથી કંટાળી જઈને પોતાનું અને જગતનું વાસ્તવિક સત્ય શોધવા માટે પ્રયત્ન આરંભે, પ્રાણ પણ કંટાળી જઈને સાચા આનંદ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ તેની શોધમાં લાગી જાય, તથા સ્થૂલ ચેતના પણ થાકી જઈને પોતાની મર્યાદાઓમાંથી અને સુખદુઃખોમાંથી મુક્તિ વાંછે ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે ચાલે છે. ત્યાર પછી આ કૃદ્ર અજ્ઞાનભરી, સપાટી ઉપરની ખંડવ્યક્તિત્વા પોતાના અસલ વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રત્યે અભિમુખ થાય છે અને સાથે સાથે ઉપર જાળવેલાં મહાન તત્ત્વો પ્રત્યે પણ ખુલ્લી થઈ શકે છે અથવા તો પોતાની જતના આત્માંતિક નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આપણું સાચું સ્વરૂપ ચેતનાની સપાટી પર કોઈ ભાગમાં નથી પરંતુ ઊંડાણમાં છે તથા ઊર્ધ્વમાં રહેલું છે. અંતરના ઊંડાણમાં રહેલું સ્વરૂપ તે અંતરાત્મા છે જે અંતરના મનને, અંતરના પ્રાણને તથા સૂક્ષ્મ અન્નમયને આધાર આપી રહેલું હોઈ તેનામાં વિશ્વવ્યાપક વિશાળતા ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે તથા સાથે સાથે હમણાં તમે જે વસ્તુઓ માટે માગણી કરી છે તેમને પણ મેળવવાની શક્તિ તેનામાં રહેલી છે. આત્માના સત્યનો તથા અન્ય પદાર્થમાં રહેલા સત્યનો સીધેસીધો સંપર્ક સાધવા માટે, વૈશ્વિક આનંદનો આસ્વાદ લેવા માટે, તથા સ્થૂલ દેહની પીડાઓનાં બંધનમાં પડેલી ક્ષુદ્રતામાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ એનામાં સામર્થ્ય રહેલું છે. ચેતનાની સપાટીની પાછળ કે તેની નીચે કાંઈક વાસ્તવિકતા આવી રહેલી છે એ વાતનો સ્વીકાર તો યુરોપમાં પણ હમણાંનો ધારી વખત થાય છે. પરંતુ એના સ્વરૂપ વિષે મિથ્યા ગ્રહણ થાય છે. અને એ પડદા પાછળના ભાગને ‘અવચેતના’ યા તો ‘તલ ચેતના’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ખરું જોતાં, એ વસ્તુ પોતાની રીતે પોતે ધારી જ સચેતન હોય છે, અને ચેતનાની તળે નહિ પરંતુ જગ્રત ચેતનાના પડદાની પાછળ રહેલી હોય છે. આપણા માનસશાલે પ્રમાણે એ આપણું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપણી ક્ષુદ્ર બહિર્મુખ વ્યક્તિત્વા સાથે અમુક કેન્દ્રો વડે જોડાયેલું છે અને યોગસાધના વડે આપણે એ કેન્દ્રો વિષે સચેતન થઈએ છીએ. અંતરના ઊંડાણમાં રહેલ એ સત્ય સ્વરૂપનો ધારો જ થોડો અંશ, તેની ધારી જ પરિમિત શક્તિ એ કેન્દ્રો મારફત આપણા બાબ્ય જીવનમાં પ્રગટ થઈ શકે છે, પરંતુ એ થોડો ભાગ જે પ્રગટે છે તે આપણો ઉત્તમોત્તમ અંશ હોય છે અને આપણી કળા, મીમાંસા, આદર્શો, ધાર્મિક અભીપ્રાણો, જ્ઞાન અને પૂર્ણતા માટેના આપણા પ્રયાસો બધાય એ અંશના કાર્યને આભારી હોય છે. પરંતુ ચેતનામાં એ કેન્દ્રો ધારું ખરું તો સુષુપ્ત અથવા તો રુદ્ધ દશામાં હોય છે. એમને ખુલ્લાં કરવાં, એમને જગ્રત અને સક્રિય બનાવવાં એ યોગ સાધનાનો એક ઉદ્દેશ છે. જેમ જેમ એ અંતર ચેતનાનાં કેન્દ્રો આપણી

અંદર ખૂલતાં જાય છે તેમ તેમ અંતર જીવનની સુધૂમ શક્તિઓ અને શક્યતા-ઓ. પણ આપણી અંદર જગ્રત થતી જાય છે. સૌથી પ્રથમ એક વિશાળ ચેતના આપણી અંદર જગ્રત થાય છે, અને ત્યાર પછી વિશ્વચેતના જગે છે, ત્યાર પછી આપણે નિર્જ્વ, તુચ્છ વ્યક્તિ-સ્વરૂપોનું બનેલું પૂતળું મટી જઈએ છીએ અને વિશ્વ ચેતનાના વિશ્વવ્યાપી કાર્યનું કેન્દ્ર બની રહીએ છીએ, અને એ રીતે વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલ વૈશ્વિક શક્તિઓના સીધેસીધા સંપર્કમાં આવીએ છીએ. વળી, વધુમાં, આપણી ચેતનાની સપાટી ઉપરનું આપણું વ્યક્તિ-સ્વરૂપ નેમ વિશ્વ-શક્તિઓના હાથમાં અવશપણે હાલતા ચાલતા પૂતળા જેલું હોય છે તેમ હવે થતું નથી. તેને બદલે થોડે અંશે પણ આપણે પ્રકૃતિની લીલા વિષે સચેતન થઈએ છીએ તથા તેના સ્વામી પણ બનીએ છીએ. આ પ્રમાણે કેટલે અંશે થઈ શકે, આ પ્રભુત્વ કેટલે અંશે પ્રાપુ કરી શકાય તેનો આધાર આપણા! અંતર જીવનના વિકાસ ઉપર, તથા આપણી ચેતના ઊર્ધ્વમાં રહેલી આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પ્રત્યે કેટલી ખુલ્લી થઈ છે તેના ઉપર રહે છે. આ પ્રમાણે બજે છે તેની સાથે સાથે, લગભગ એકી વખતે, હદ્યનું કેન્દ્ર એટલે કે ચૈત્ય-પુરુષનું કેન્દ્ર પણ ખુલ્લું થાય છે અને પરિણામે અંતરાત્મા યાને ચૈત્ય-પુરુષ મુક્ત બને છે, અને આપણા હદ્યની અંદર વસી રહેલા પ્રભુ વિષે અને આપણાથી ઊર્ધ્વમાં આવી રહેલા પ્રભુના પરમ સત્ય વિષે આપણને સભાન કરવાનો આરંભ કરે છે.

આ રીતે આપણને સચેતન કરવાનું કારણ એ છે કે આપણું ઊંચામાં ઊંચું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપણી બહારની દેખીતી વ્યક્તિત્વાની તથા શારીરિક જીવનની પાછળ હોય છે એટલું જ નથી પરંતુ એ ઊંચામાં ઊંચું દિવ્ય સત્ય એ સર્વથી ઊર્ધ્વમાં, એટલે કે ઊંચેની દિવ્ય ભૂમિકામાં, રહેલું હોઈ એ બન્નેથી પેલી પાર આવી રહેલું છે. |અંતર ચેતનામાં ને કેન્દ્રો છે તેમાંનું ઊંચામાં ઊંચું કેન્દ્ર મસ્તકમાં રહેલું છે, અને તેનું ઊંઢામાં ઊંઢું કેન્દ્ર હદ્ય છે. પરંતુ આત્મા પ્રત્યે સીધેસીધું ખુલનાર ચેતનાનું દ્વાર મસ્તકની

ઉપર, એટલે કે આપણા સ્થૂલ શરીરથી બહાર, આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલું છે. એ આત્માની બે બાજુઓ છે અને એના સાક્ષાત્કારનાં પરિણામો પણ જુદાં આવે છે. એની એક બાજુ સ્થિર આકિય છે, અને વિશાળ શાંતિ, મુક્તિ અને નીરવતા ભરી અવસ્થા એનું લક્ષણ છે. આ નીરવ બ્રહ્મ (આત્મા) હરેક કર્મ કે અનુભૂતિ પ્રત્યે કેવળ અનાસકત રહે છે. એ પોતે સર્વ કર્મને તથા અનુભવોને પોતાનો આધાર આપે છે પરંતુ એ પોતે કોઈ પણ કર્મનો આરંભ કરતો નથી. એ તો તટસ્થ અનાસકત બનીને ઉદાસીન રહે છે. એનું બીજું પાસું સક્ષિય છે અને એનો સાક્ષાત્કાર વિશ્વાત્મા યાને વૈશ્વિક આત્મા તરીકે થાય છે અને સક્ષિય વિશ્વાત્મા વિશ્વ સમસ્તની સર્વે પ્રવૃત્તિ-ઓને ટેકો આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાની અંદર આરંભ પણ કરતો હોય છે તથા એ સર્વે પ્રવૃત્તિઓને તે પોતાની અંદર ધારણ પણ કરે છે. આ વિશ્વ પુરુષ આપણા સ્થૂલ જીવન સાથે જે વિશ્વ સંકલિત છે તેને જ કેવળ નહિ, પરંતુ સ્થૂલથી પર જે છે તે સર્વને પણ તે પોતામાં સમાવે છે. આ જગતને તેમ જ બીજી સર્વે સૃષ્ટિઓને, સ્થૂલ તેમ જ સ્થૂલથી પર એવી ચેતનાની ભૂમિકાઓને પણ ધારણ કરતો હોય છે. વળી, આપણે એ પણ અનુભવ કરીએ છીએ કે એ નીરવ બ્રહ્મ આત્મા રૂપે સર્વમાં એક રૂપે વ્યાપી રહેલો છે. અને ઇતાં તે સર્વથી પર પણ રહેલો છે એવું ભાન આપણને થાય છે. અથર્તાં, તે પગાત્પર હોઈ વ્યક્તિ અને વિશ્વ બન્નેના જીવનથી પર છે, ઊર્ધ્વમાં છે. આ વિશ્વ પુરુષમાં પ્રવેશ કરવો એટલે જ એહં 'અહં'થી મુક્ત બનવું. ત્યાર પછી આપણી ચેતનામાં 'અહં' રહે છે તો કાં તો એક નાના સરખા કરણ રૂપ બની રહે છે, અથવા તો, આપણી અંદરથી તે સંપૂર્ણ પણ દૂર થઈ જાય છે, વિલય પામી જાય છે. આનું જ નામ 'અહં'નો નિવર્ણ, તેનો સંપૂર્ણ વિલય. જો આપણે સૌથી ઊર્ધ્વમાં રહેલ પરાત્પરતાને—બ્રહ્મની વિશ્વાતીત અવસ્થાને—પ્રામ કરી શકીએ તો વિશ્વ રૂપની યાને વૈશ્વિક આત્માની ચેતનાને તથા તેની પ્રવૃત્તિને પણ આપણે વટાવી જઈ શકીએ,

તથા વિશ્વના જીવનથી, જગતના વ્યાપારોથી, જેને સંપૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે તેને—એટલે લય, મોક્ષ કે નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરવાનો એ માર્ગ બની શકે છે.

પરંતુ એક વસ્તુની નોંધ લેવી જરૂરની છે તે. એ કે આપણી ચેતના ઉદ્ધર્ભ ભૂમિકા પ્રત્યે ખુલ્લી થાય તેનું પરિણામ હમેશાં શાંતિમાં, નીરવતામાં અને કર્મના નિર્વાણની સ્થિતિમાં જ આવવું જોઈએ એવું નથી. સાધક પ્રથમ ઉદ્ધર્ભમાં મહાન શાંતિ આવી રહેલી અનુભવે છે અને આખરે એ શાંતિ, નીરવતા અને વિશાળતા અનંત જેટલાં નિઃસીમ બની વિસ્તરે છે. પોતાની ઉપર, જાણે કે મસ્તકની ઉપર, સ્થૂલ અને સ્થૂલથી સ્વતંત્ર એવી કોઈ સૂક્ષ્મ દિશામાં, કે આકાશ તત્ત્વમાં, એ સધળાંને તે વ્યાપી રહેલાં અનુભવે છે. પરંતુ એ ગ્રમાણે ઉદ્ધર્ભમાં આરોહણ કર્યા પછી એ વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓ વિષે પણ સાધક સચેતન થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ જેમાં આવી રહેલી છે એવો અસીમ શક્તિ પુંજ, સર્વ જ્ઞાન જેમાં સમાઈ રહેલ છે એવી મહાન જ્ઞાનજ્યોતિ, સર્વ આનંદો જેમાં વસે છે એવો અનંત આનંદ વગેરેની અનુભૂતિ પણ સાધકને થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં, એ વસ્તુઓમાંની પ્રત્યેક મૌલિક, અનિર્મ્ય, નિરપેક્ષ, કેવલ રૂપ હોય એમ લાગે છે. અને સાધકને એમ પણ ભાસે છે કે એમાંની કોઈ પણ એકમાં તે પોતાની ચેતનાનું નિર્વાણ સાધી શકે છે. પરંતુ આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે એ શક્તિમાં સર્વ શક્તિઓ સમાઈ જાય છે, એ જ્યોતિ સર્વ જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે, એ આનંદમાં સર્વ આનંદો રહેલા છે એટલું જ નહિ. પરંતુ એ વસ્તુઓ આપણી ચેતનાની અંદર અવતરણ કરી શકે છે. એમાંની કોઈ એક કે એ બધીએ એકલી માત્ર શાંતિ જ નહિ—સામટી આપણી અંદર ઉદ્ધર્ભમાંથી અવતરણ કરી શકે છે. અલબજા, શરૂઆતમાં શાંતિને અને સ્થિરતાને આપણી ચેતનામાં ઉતારી લાવવાં એ સૌથી વધારે સલામત છે, કરણ કે એને લઈને બીજી વસ્તુઓનું આવતરણ વધારે સલામત રાને

ખાતરી ભર્યું બને છે. એ પ્રમાણે શાંતિ અને સિથરતાનું અવતરણ ન કરાવ્યું હોય તો ઉધ્વમાં જે નિઃસીમ શક્તિ, જ્યોતિ અને આનંદ છે તેને ધારણ કરવાનું આપણી પ્રકૃતિને ધારું મુશ્કેલ પડે છે. એ બધાં તત્ત્વો ઓક સામાં મળીને આપણે જેને ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ચેતના યાને દિવ્ય ચેતના કહીએ છીએ તે બને છે. આપણા હદ્યના ચૈત્ય કેન્દ્ર દ્વારા દિવ્ય ચેતના પ્રત્યે ખુલ્લા થવાથી, આપણી જેડે અંગત સંબંધમાં જે પ્રભુ છે તેની જેડે આપણે સંબંધ શરૂ થાય છે, તેના પ્રત્યે આપણી ચેતના જાગ્રત થાય છે. આપણામાં જે પ્રેમ અને ભક્તિની ભાવના રહેલી છે તેનું મૂળ એ સંબંધમાં રહેલું છે. જ્ઞા રીતે મસ્તકથી ઉપરના કેન્દ્ર દ્વારા પ્રભુની સમગ્રતા જેડે આપણો સીધેસીધો સંબંધ થાય છે અને આપણી અંદર એ સંબંધ દિવ્ય ચેતનાનું સર્જન કરી શકે છે તથા આધ્યાત્મિક નવજન્મ અથવા તો નવા જન્મો તે શક્યા બનાવે છે.

આપણી અંદર શાંતિની પ્રતિષ્ઠા વૃઠ થાય છે ત્યારા પછી આપણાથી ઉધ્વમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિ આપણી ચેતનામાં અવતરણ કરી શકે છે, તથા તેમાં કાર્ય પણ કરી શકે છે. સાધારણ રીતે ઉધ્વની એ શક્તિ પ્રથમ મસ્તકમાં ઉત્તરે છે તથા આંતર મનના કેન્દ્રને મુક્ત કરે છે. ત્યાર પછી તે હદ્યના કેન્દ્રમાં અવતરે છે તથા ચૈત્ય પુરુષને તથા ઊર્ભિ-પ્રવાન માનસને સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરે છે. ત્યાર પછીથી નાભિનાં અને પ્રાણનાં બીજાં કેન્દ્રોમાં ઊતરીને અંતરની પ્રાણ શક્તિને તે મુક્ત કરે છે. છેવટે મૂલાધારમાં અને તેની પણ નીચે તે અવતરે છે તથા સૂક્ષ્મ અન્નમય ચેતનાને મુક્ત કરે છે. વળી એ શક્તિ એકી વખતે મુક્ત અને પૂર્ણ તા બન્નેની પ્રાભિને માટે કાર્ય કરે છે. આપણી પ્રકૃતિનાં અંગોને એક પછી એક લઈને તે તેમની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવે છે, તેમના ઉપર કાર્ય કરે છે, એટલે કે એમાંથી જેનો ત્યાગ કરવાનો હોય તેનો ત્યાગ કરે છે, જેનું ઊધ્વીકરણ કરવાનું હોય તેને ઉધ્વમાં લઈ જાય છે, જે તત્ત્વનું સર્જન કરવાનું હોય, તેને સર્જે છે. આપણી પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને તે એક સંવાહિતામાં લાવે છે તથા સમગ્ર પ્રકૃતિમાં નવો જ સંવાદ પ્રગટાવે છે.

વળી, તે ઉધ્રી પ્રકૃતિની વધુ ને વધુ ઉચ્ચ શક્તિઓને તથા ગતિઓને પણ નીચે લઈ આવી શકે છે, અને સાધનાનું અંતિમ લક્ષ્ય જે અતિમાનસ ચેતનાની પ્રામિ હોય તો તેને લીધે અતિમાનસ શક્તિ અને જીવનનું અવતરણ કરાવવું પણ શક્ય બને છે. આપણા હૃદયના કેન્દ્રમાં જગ્યા થઈને ચૈત્ય પુરુષ જે કામ કરે છે તેને લઈને આ બધી તૈયારી થાય છે, એને સહાય મળે છે અને એમાં પ્રગતિ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં ચૈત્ય કેન્દ્ર વધારે ખુલ્લું હોય, જેટલા પ્રમાણમાં ચૈત્ય પુરુષ વધારે આગળ આવીને કાર્ય કરતો થાય તેટલા પ્રમાણમાં દિવ્ય શક્તિનું કાર્ય પણ વધારે વેગવાળું સલામત અને સહેલું બને છે. જેમ જેમ સાધકના હૃદયમાં પ્રેમ, ભક્તિ અને સમર્પણ વધતાં જય છે, તેમ તેમ સાધનાનો વિકાસ ઝડપી અને વધારે પૂર્ણ થાય છે. કારણ કે દિવ્ય ચેતનાના અવતરણની અને સાધકની પ્રકૃતિના રૂપાંતરની કિયાનો અર્થ પ્રભુ સાથે વધારે ને વધારે ગાઢ સંબંધ અને એકતા, મિલન એવો થાય છે એ તો સહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

આ છે સાધના પાછળની મૂળ વિચાર રેખા. એના ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે નીચેની બે વસ્તુઓ એમાં સૌથી અગત્યની છે : ૧. હૃદયના કેન્દ્રનું એટલે કે ચૈત્ય કેન્દ્રનું ખુલ્લા થલું, ૨. અંતર મનનાં સૂક્ષ્મ કેન્દ્રો એમની પાછળ અને એમનાથી ઉધ્રીમાં આવી રહેલ સઘળાં તત્વો પ્રત્યે ખુલ્લાં થાય તે. આ બેના ઉપર ભાર મૂકવાનું કારણ એ છે કે હૃદયનું કેન્દ્ર ચૈત્ય પુરુષ પ્રત્યે ખુલ્લું થાય છે અને અંતર મનનાં સૂક્ષ્મ કેન્દ્રો સાધકની ચેતનાને ઉધ્રીમાં રહેલી ચેતના પ્રત્યે ખુલ્લી કરે છે. આ રીતે ચૈત્ય પુરુષ અને ઉધ્રીમાં રહેલ ચેતના એ બે વચ્ચે સંબંધ સ્થાપન કરવો એ આ યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. હૃદયના કેન્દ્રમાં એકાગ્રતા કરવાથી પ્રથમ પ્રકારનું ખુલ્લા થવાનું કાર્ય સાધી શકાય છે, એટલે કે આપણી અંદર ભગવાન પોતાને પ્રગટ કરે, તથા ચૈત્ય કેન્દ્ર દ્વારા આપણી સમસ્ત પ્રકૃતિને પોતાના હાથમાં લે અને તેની દોરવાળી કરે એવી પ્રાર્થના, એવી અભીષ્ટા હૃદયમાંથી જગવી

જોઈએ. સાધનાના આ અંગમાં અભીષ્ટા, પ્રાર્થના, ભક્તિ, પ્રેમ, સમર્પણ વગેરે ઉપાયો સાધનાના મુખ્ય આધાર રૂપ હોય છે. અલબત્તા, આપણે જે વસ્તુની અભીષ્ટા કરતા હોઈએ તેની પ્રામિમાં જે કંઈ બાધા રૂપ હોય તેનો ત્યાગ પણ સાથે સાથે થવો આવશ્યક છે. બીજું કેન્દ્ર, શરૂઆતમાં, મસ્તકની અંદર ચેતનાની ઓકાગ્રતા કરવાથી ખૂલે છે, પરંતુ પછીથી, ચેતનાને મસ્તકની ઉપર ઓકાગ્ર કરવાની હોય છે. અને ઉધ્વમાં રહેલી ચેતનાની શાંતિ, શક્તિ જ્યોતિ, જ્ઞાન, આનંદ વગેરે વસ્તુઓ પોતાના આધારમાં ઉત્તરી આવે એવી સતત અભીષ્ટા અને સતત જગત સંકલ્પશક્તિનો પ્રયોગ સાધકે કરવાનો રહે છે. એમાં પણ પ્રથમ શાંતિને માટે અથવા તો, શાંતિ અને શક્તિ બન્નેને માટે ઓકી સાથે અભીષ્ટા કરવી જોઈએ. કેટલાક સાધકો જ્યોતિને પ્રથમ પ્રામ કરે છે, યા તો કોઈ આનંદને મેળવે છે, તો કોઈનામાં જ્ઞાનનો સ્થોત ઉધ્વમાંથી એચિયતો વહી આવે છે. કેટલાક સાધકોની બાબતમાં એવું બને છે કે પ્રથમ એમની ચેતનાનું કોઈ ઓકાદ દ્વાર ઉધ્વ પ્રત્યે ખુલ્લું થઈ જય છે, અને તે દ્વાર વડે ઉધ્વમાં રહેલ એક વિશાળ નીરવતા, શક્તિ, જ્યોતિ અથવા તો આનંદને તેઓ જોઈ શકે છે અને ત્યાર પછી સાધકની ચેતના એ ઉધ્વ ચેતના પ્રત્યે આરોહણ કરે છે, અથવા તો ઉધ્વ ચેતનાનાં એ તત્ત્વો સાધકની પ્રકૃતિમાં ઉત્તરવા માંડે છે. બીજ કેટલાકની બાબતમાં, કાં તો પ્રથમ મસ્તકની અંદર અને ત્યાર પછીથી નીચે હૃદયના કેન્દ્રમાં ઉધ્વ ચેતનાનું અવતરણ થાય છે. અને ત્યાંથી નાભિમાં, પછી તેની નીચે અને એ પ્રમાણે આખા શરીરમાં તેનું અવતરણ થાય છે. અથવા તો કોઈ ન સમજય એવું ચેતનાનું દ્વાર ખુલ્લું થઈ જય છે અને એમાં ઉધ્વની ચેતનાનું અવતરણ થતું બિલકુલ અનુભવાતું નથી છતાં તે દ્વારા શાંતિ, જ્યોતિ, વિસ્તાર, અથવા તો શક્તિનો અનુભવ થાય છે, અથવા તો, વિશ્વ ચેતના પ્રત્યે કોઈ સમાંતર દ્વાર ચેતનામાં ખુલ્લું થઈ જય છે, અથવા તો ઓકાએક વિશાળતાને પ્રામ થયેલા મનમાં જ્ઞાનનો અંબાર અનુભવાય છે. ઉધ્વમાંથી જે કંઈ આવે તેનો સ્વાગતપૂર્વક

સ્વીકાર કરવો જોઈએ,—કારણ કે બધાને માટે એક જ અભાવિત નિયમ નથી—પરંતુ શરૂઆતમાં જ જે શાંતિનું અવતરણ ન થયું હોય તો સાધકે ઉત્સાહમાં આવી જઈને પોતે બહુ કુલાય નહિ, અથવા તો, સમતોલપણું ગુમાવે નહિ એ જેવું જોઈએ. પરંતુ મા ભગવતીની શક્તિ જ્યારે સાધકમાં અવતરણ કરે છે અને સાધકનું સધળું કાર્ય પોતાના હાથમાં લઈ લે છે ત્યારે આ સાધનાની મુખ્ય કિયાનો આરંભ થયો ગણાય, કારણ કે ત્યાર પછી સાધકની ચેતનાના સંગઠનનું કાર્ય શરૂ થાય છે અને આ યોગનો વધારે વિશાળ પાયો નંખાય છે.

ધ્યાનનું પરિણામ ધારું બરું એકદમ આવી જતું નથી, જોકે કેટલાક સાધકની બાબતમાં એમની ચેતના જલદી અને આણચિંતવી રીતે ઝીલી ઊંઠે છે ખરી, પરંતુ ધારાખરા સાધકોને એને માટે તૈયાર થતાં યા તો એમની પ્રકૃતિ અનુકૂળ બને તેને માટે લાંબો કે ટૂંકો ગાળો સમયનો લાગે છે જ. ખાસ કરીને જે સાધકની પ્રકૃતિ અભીષ્ટા અને તપસ્યા વડે થોડીધારી પણ તૈયાર કરવામાં આવી નથી હોતી તો તો એવો સમય જરૂર લાગે છે. એ પ્રકારના ધ્યાનના અભ્યાસ સાથે પ્રાર્ચીન યોગ સાધનાની કોઈ પ્રક્રિયા જોડવાથી કેટલીક વાર પરિણામ લાવવામાં મદદ થાય છે. એવી એક પ્રક્રિયા જ્ઞાનયોગમાં આવતી અદ્વૈત સાધના છે. એમાં સાધક મન, પ્રાણ તથા દેહ સાથેની પોતાની એકતાનો ત્યાગ કરવાનો અભ્યાસ કરે છે. એટલે કે તે સતત ભાવના કરે છે કે ‘આ મારું મન તે હું પોતે નથી’, ‘મારો પ્રાણ પણ હું નથી’, ‘હું આ દેહ નથી’. એ કરણેને તે પોતાના સાચા સ્વ-રૂપથી જુદાં જ અનુભવે છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી થોડા સમય પછી પોતાની સધળી માનસિક, પ્રાણમય અને દેહની કિયાઓ તથા તેમનું અસ્તિત્વ પણ જાણે પોતાનથી બહાર હોય, એ વસ્તુઓ જાણે બહારની હોય એમ તે અનુભવતો થાય છે. એ કરણે તથા એમનાં કાર્યો જાણે બહારનાં છે એમ એને લાગે છે તેની સાથે સાથે તેની ચેતનાની અંદર એ બધાંથી અનાસકત એવી સ્વયંભૂ એક સત્તાનું

ભાન તેનામાં જગત થાય છે તથા એ અનુભવ ધીમે ધીમે । ॥૧॥ એણ અને પરામર પ્રભુના સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે વિકાસ પામે છે. આ પરિણામ નાન્વિવાની બીજી પણ એક રીત છે. અને તે ધારી સમર્થ છે. એ પ્રક્રિયા રાણી નારીની છે. એમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેને છૂટાં પાડવાનો અભ્યાસ નાના ॥૨॥ એ પ્રક્રિયાનો સાધક પોતાના મનને સાક્ષીનું સ્થાન લેવાની ફરજ પાડ ॥૩॥ જટલે કે, મન, પ્રાગું તથા દેહનાં ભર્વ કર્મી બહારની લીલા માત્ર છે અને તે 'મારાં નથી' યા તો 'હું પોતે નથી', એ સધળાં પ્રકૃતિનાં છે અને મારા ભાગ રાણીના ઉપર પણ એ ફરજિયાત લાદવામાં આવ્યાં છે એમ તે જાણે છે એના અનુભવે છે. વળી તે પોતે તો 'હું સાક્ષી પુરુષ છું', 'હું નીરવ છું', 'આનારાત છું', 'એમાંની કોઈ વસ્તુ મને બંધનમાં નાંખી શકતી નથી' એમ જાણે છે. આ પ્રકારના અભ્યાસને પરિણામે સાધકના અંતરમાં બે ભાગ પડી જાય ॥૪॥ સાધકને પોતાની અંદર સ્થિર, નીરવ, અને જુદી જ એવી એક ચેતના ॥૫॥ એવો અનુભવ થવા માંડે છે અને પોતાનો એ ભાગ માનસિક, પ્રાગુમય અને અન્નમય દેહની ચેતનાની સપાટી ઉપર થતી લીલાથી તદ્દન જુદ્દા છે એમ અનુભવે છે. સામાન્ય રીતે જાયારે એ પ્રમાણે બને છે ત્યારે ઊર્ધ્વમાં રહેલી ચેતનાની દિવ્ય શાંતિને પોતાની અંદર ધારી જ જલદીથી ઉતારી લાવી શકાય છે, તથા સાધનાની ગતિ પણ રીતસરની થાય છે. પરંતુ ધારી વાર એમ પણ બને છે કે ઊર્ધ્વમાંની શક્તિ પોતે નીચે ઊતરે છે અને શરૂઆતમાં એવું અવતરણ સાધકની એકાગ્રતા અને આહ્વાનના પ્રત્યુત્તર રૂપે હોય છે, અને પછીથી એ વસ્તુઓની જરૂર હોય છે તો તે પોતે પણ ઊતરી આવે છે અને બીજે કોઈ પણ ઉપાય કે પદ્ધતિ જે સહાયક કે અનિવાર્ય જાળાય તેનો પણ આશ્રય લઈને પોતાનું કાર્ય કરે છે.

એક વસ્તુ વધારામાં દિવ્ય શક્તિનું સાધકની અંદર અવતરણ થવાની જે પ્રક્રિયા આગળ વાર્ગ વી છે એમાં સૌથી આગત્યની વસ્તુ એ છે કે સાધકે એ બાબત પોતાની જતના ઉપર સંપૂર્ણપણે આધાર ન રાખતાં ગુરુની દ્વારવાળી

ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ તથા પોતાની અંદર જે કાઈ બનતું હોય તેનો નિર્ણય કરવા, ન્યાય તોળવા કે તોડ કાઢવા માટે તેણે ગુરુને પ્રમાણ ગણવા જોઈએ. કારણ કે, ધારી વાર એવું બને છે કે અધોમુખ પ્રકૃતિની શક્તિઓ ઉદ્દર્ભની શક્તિના અવતરણને પરિણામે ઉત્તેજિત બને છે તથા તેની સાથે ભળી જવા પ્રયત્ન કરે છે તથા એ દિવ્ય શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના લાભમાં કરવા માગે છે. વળી, એમ પણ બને છે કે જેનું આસલ સ્વરૂપ આદિવ્ય હોય છે એવી કોઈ શક્તિ કે શક્તિઓ પોતે જ પરમ પ્રભુ તરીકે, અથવા તો દિવ્ય મહાશક્તિ તરીકે આગળ આવે છે અને સાધકની સેવા અને સમર્પણની માગણી કરે છે. આવી વસ્તુઓનો જે સાધક સ્વીકાર કરે છે તો તેનાં પરિણામો ધરાં જ જોખમભર્યાં આવે છે. પરંતુ સાધક પોતાના તરફથી કેવળ પ્રભુના કાયનિ જ અનુમતિ આપતો હોય, તથા પ્રભુને જ સમર્પણ કરતો હોય, તેની જ શરણાગતિ સ્વીકારતો હોય તો બધું કાર્ય નિવિધને પાર પડે છે. એ પ્રકારની અનુમતિ તથા અહં-પ્રધાન સર્વ શક્તિઓનો, યા તો અહંને આકર્ષ એવી સર્વ શક્તિઓના ત્યાગ સાધનાના સમસ્ત માર્ગમાં સાધકનું રક્ષણ કરવાના સાધન રૂપ હોય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અજ્ઞાનના ઝાંસાવાળી છે, ‘અહં’ પણ અસંખ્ય વેશપલટા કરી શકે છે, અને આપણામાં જેને ‘રાક્ષસી માયા’ — અંધકારની શક્તિઓની માયા કહેવામાં આવે છે તે સાધકને છેતરવામાં અસાધારણ કુશળ હોય છે. વળી આ માર્ગમાં માનવની બુદ્ધિ ઓક અપર્યામ ભોગ્યા નીવડે છે, અને ધારી વાર તો એ જ દ્રોહી બને છે! વધારામાં પ્રાણની કામનાઓ હમેશાં આપણી સાથે હોય છે જ અને એને લલચાવે એવા કોઈ પણ સાધનનું અનુસરણ કરવાને તે આપણને બેંચે છે. આ યોગમાં જેને સમર્પણ કહીએ છીએ તેના ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવાનું કારણ આ માર્ગમાં રહેલી આ બધી મુશ્કેલીઓ છે. અંગ્રેજી શબ્દ Surrender—સમર્પણનો ભાવ અધૂરો જ પ્રગટ કરે છે. જે સાધકનું હદ્ય કેન્દ્ર પૂરેપૂરું ખૂલી ગયું હોય છે તથા ચૈત્ય પુરુષનો પ્રકૃતિના ઉપર

કાબૂ જમેલો હોય છે તો તો કશો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો; કારણ કે તો તો બધું સહીસલામત પાર પડે છે. પરંતુ અવોમુખ પ્રકૃતિના ઊભરાઓ ચડતા હોય છે તેને લઈને કોઈ પણ વખતે ચૈત્ય પુરુષ પાછો ઢંકાઈ જાય એવું પણ બને છે. આવી જતનાં જેખમોથી ધણા જ ઓછા સાધકો મુક્ત રહી શકે છે. એવા વિરલ સાધકો જ સહેલાઈથી સમર્પણ કરી શકતા હોય છે. પ્રભુ જેડે એકતા પ્રાપ્ત કરેલા, યા તો પ્રભુના પ્રતિનિધિ રૂપ હોય એવા કોઈ ગુરુની સહાય આ મુશ્કેલીભર્યા માર્ગમાં અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય છે.

આહી મેં ને લઘું છે તે આ યોગસાધનાનો સ્પષ્ટ વિચાર બાંધવામાં તમને મદદ કર્તા થશે એવી આશા રાખું છું. મેં લઘું છે વિસ્તારપૂર્વક, છિતાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, હું માત્ર મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓનો જ સ્પર્શ કરી શક્યો છું. આ યોગસાધનાની પદ્ધતિ મુજબ સાધક જેમ જેમ કામ કરવા લાગે છે, અથવા કહો કે સાધના પોતે જ કામ કરવા લાગે છે તેમ તેમ સાધકના સંજોગો અને બીજી બધી વિગતો ગોઠવાતાં જાય છે. જ્યારે સાધનાના કાર્યનો અફળ રીતે આરંભ થઈ જાય છે ત્યારે સામાન્ય રીતે છેવટે જગ્ણાવી તે રીતે સાધના પોતે જ કામ કરતી થાય છે.

*
*

હવે એકાગ્રતા વિષે. સામાન્ય રીતે માનવની ચેતના ચારે બાજુઓ વહેંચાઈ ગયેલી હોઈ તે આમથી તેમ, એક વિષયથી બીજા વિષય ઉપર એમ અનેક વસ્તુઓમાં દોદાદોડ કરતી હોય છે. જ્યારે કોઈ પણ એકધારું સતત પ્રયત્નવાળું કામ કરવાનું આવે છે ત્યારે માણસ સૌથી પહેલાં આ ચારે બાજુ વહેંચાઈ ગયેલી પોતાની ચેતનાને એકત્ર કરે છે, એકાગ્ર કરે છે. એવું થાય છે ત્યારે, આપણે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીશું તો જગ્ણાશે કે માણસની ચેતના એક જગોઓ એક કામ, એક નિયમ કે એક વસ્તુ ઉપર એકાગ્ર થયેલી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે તમે એકાટ કાબ્ય રચતા હો, યા તો વનસ્પતિ-

શાસ્ત્રી એકાદ પુષ્પનો અભ્યાસ કરતા હોય છે ત્યારે એ પ્રમાણે બનતું હોય છે. એવી એકાગ્રતાનો વિષય વિચાર હોય તો એ એકાગ્રતા મગજમાં થાય છે, લાગણી કે ઉર્મિ હોય તો હદ્યમાં થાય છે. યોગીનું ધ્યાન ચેતનાની આ એકાગ્ર અવસ્થાનો એક પ્રકારનો વિસ્તાર જ છે. આ એકાગ્ર અવસ્થામાં જ વિસ્તાર અને તીવ્રતા હોય છે. એવી એકાગ્રતા કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર થઈ શકે છે, જેમ ત્રાટકના અભ્યાસમાં તેજના બિદુ ઉપર હોય છે. એવું હોય ત્યારે એ તેજ બિદુ જ માત્ર પોતાને દેખાય અને બીજો કોઈ પણ વિચાર પણ ન આવે એ પ્રમાણે એ બિદુને જેવું જોઈએ. અથવા તો એવી એકાગ્રતા કોઈ પણ વિચાર કે શબ્દ ઉપર, કોઈ નામ કે પ્રભુના જ્યાલ ઉપર, તું જેવા મંત્ર ઉપર, કૃષ્ણના નામ ઉપર, યા તો વિચાર, અને નામ કે નામ અને ગુણની બનેલ કોઈ એકત્ર સંયુક્ત વસ્તુ ઉપર હોઈ શકે છે. પરંતુ સાધનામાં આગળ વધતાં ચેતનાના અમુક કેન્દ્રમાં સાધકને એકાગ્રતા કરવી પડે છે. બે ભમરની વચ્ચે એકાગ્રતા કરવાનો નિયમ સુવિઘ્નાત છે. એ કેન્દ્ર આંતર મન, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને સંકલ્પ શક્તિના પ્રયોગનું કેન્દ્ર છે. તમારી એકાગ્રતાનો જ કોઈ વિષય હોય તેના પર એ કેન્દ્રમાંથી તમારે સામર્થ્યપૂર્વક વિચાર કરવો, યા તો, એ કેન્દ્રમાંથી એનું સ્વરૂપ જોવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે કરવામાં તમે સફળ થશો તો થોડા સમય પછી તમને લાગશો કે તમારી સમગ્ર ચેતના એ કેન્દ્રમાં જ એકાગ્ર થયેલી છે, અલબટા, એટલા સમય માટે જ. થોડી થોડી વાર તેમ જ વખતોવખત એનો અભ્યાસ કરવાથી તે સરળ અને સહજ બને છે.

હું આશા રાખું દું કે આ વસ્તુ પૂરતી સ્પષ્ટ છે. વારુ, આ યોગસાધનામાં તમારે એની એ જ કિયા કરવાની હોય છે, પરંતુ ભૂ ની વચ્ચમાં જ ખાસ કરીને એકાગ્રતા કરવી જોઈએ એવી ફરજ નથી, પરંતુ મસ્તકમાં કોઈ પણ સ્થળે અથવા તો હદ્યના કેન્દ્રમાં, જ્યાં શરીરવિદ્યા જાળનારાઓ સ્થૂલ હદ્યનું કેન્દ્ર ગણે છે. ત્યાં પણ એકાગ્રતા થઈ શકે. કોઈ એક પદાર્થના ઉપર એકાગ્રતા કરવાને બદલે મસ્તકની અંદર કોઈ એક સંકલ્પના ઉપર તમારે એકાગ્રતા

કરવાની હોય છે, ઊર્ધ્વમાંથી શાંતિના આવતરણ માટે તમે સાદ કરો છો, અથવા તો, કેટલાક સાધકોની પેઠે, કોઈ અદૃશ્ય દ્વાર ખૂલી જય છે અને સાધકની ચેતના ઊર્ધ્વમાં આરોહણ કરે છે: હદ્યના કેન્દ્રમાં જ્યારે એકાગ્રતા કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈ ઓક અભીષ્ટાને લઈને, યા તો પોતાની ચેતના પ્રભુ પ્રત્યે ખુલ્લી થાય તેને માટે, પ્રભુની સચેતન સન્નિધિ, યાને જીવંત પ્રતીતિ પોતાનામાં સ્થાપન થાય તેટલા માટે, આથવા તો, બીજો કોઈપણ હેતુ હોય તો તેને માટે સાધક અભીષ્ટા કરે છે. કોઈ વાર પ્રભુ નામનો જ્યપ પણ તે કરે છે. પરંતુ જ્યપ કરવા હોય તો એના પર એકાગ્રતા કરવી જોઈએ. તથા હદ્યમાં નામનો જ્યપ આપોઆપ ચાલુ થવો જોઈએ.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જ્યારે ચેતના એ પ્રમાણે ઓક ખાસ કેન્દ્રમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે ચેતનાના બીજા ભાગોનું શું થાય છે? એ ભાગો કાં તો નીરવ બની જય છે —નેમ પ્રત્યેક એકાગ્રતામાં બને છે તેમ,—અથવા તો એમ નહિ તો, વિચારો કે બીજી વૃત્તિએ ચેતનામાં આમથી તેમ ગતિ કરતી જાણાય છે પણ જાણે કે બહારની હોય તે પ્રમાણે. પરંતુ જે ભાગ એકાગ્ર થયો હોય છે તે એના ઉપર ધ્યાન આપતો નથી, યા તો એ હસ્તીમાં છે એમ એનો અંગીકાર પણ કરતો નથી. જ્યારે ધ્યાન ઠીક ઠીક સફળ થયું હોય છે ત્યારે આમ બને છે.

શરૂઆતમાં, અભ્યાસ ન હોય ત્યારે લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરીને સાધકે થાકી જવું જોઈએ નહિ. કારણ કે એવા થાકેલા મનમાંથી એકાગ્રતાની શક્તિ અને મહત્ત્વ બન્ને જતાં રહે છે અને તે નિરર્થક બની જય છે. એમ કરવાને બદલે સમસ્ત પ્રકૃતિને આરામમાં રાખીને —(એકાગ્રતાને બદલે)— સાધક ચિંતન કરી શકે છે. નેમ નેમ એકાગ્રતા સ્વાભાવિક થતી જય તેમ તેમ સાધક વધારે ને વધારે સમય ધ્યાન કરી શકે છે.

કામ

આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ પ્રાત કરવા માટે અંતરમાં સંપૂર્ણ પણે ઉત્તરી જવું અને બાધ્ય કાર્યની તથા બહિર્મુખ ચેતનાની ઉપેક્ષા કરવી એનો અર્થ સાધનામાં અસમતોલ, ઓક બાજુ વધારે ઢળતા થવું એવો જ થાય. કારણ કે, આપણો યોગ સર્વાંગયોગ છે. તે જ પ્રમાણે પોતાની ચેતનાને સંપૂર્ણ પણે બહાર જ વળી જવા દેવી, બહિર્મુખ ચેતનામાં જ પોતાનું જીવન ધારણ કરવું એ પણ અસમતોલ થવા બરાબર, ઓટલે કે ઓક બાજુ ઢળી જવા બરાબર છે. અંતરની અનુભૂતિ અને બાધ્ય કાર્ય બન્ને વખતે સાધકમાં ઓક જ ચેતના હોવી જોઈએ, અને એ બન્ને કિયાઓને મા ભગવતીની હાજરીથી પરિપૂર્ણ કરવી જોઈએ.

*
**

કામ કરવાનું ચાલુ રાખવાથી અંતરની સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ અને બાધ્ય વિકસ એ બેની વચ્ચે સમતોલપણું જળવવામાં મદદ મળે છે; નહિ તો, સાધનામાં ઓક બાજુ વધારે ઢળી જવાની વૃત્તિ, પ્રમાણની ખામી અને અસમતોલપણું આવી જાય છે. વળી વધારામાં, પ્રભુને ખાતર કર્મ કરવાની સાધના ચાલુ રાખવાની પણ જરૂર હોય છે, કારણ કે એને લઈને સાધકે પોતાના અંતરમાં જે પ્રગતિ કરેલી હોય છે તેને પોતાની બાધ્ય પ્રકૃતિમાં, અને જીવનમાં તે છેવટે પ્રગટ કરી શકે છે અને એથી સાધનાનું સર્વાંગીપણું— સમગ્રતા—જળવવામાં મદદ થાય છે.

*
**

સધળો આધાર આપણી અંતરની સ્થિતિ ઉપર છે, અને આપણી બહારની અવસ્થા તો અંતરની જે કાંઈ સ્થિતિ હોય છે તેને પ્રગટ કરવા માટે, કે તેને

કાયમ કરવા માટે, તથા તે આંતર સ્થિતિ સંકિય અને અસરકારક બને ઓટલા માટેના એક સાધન તરીકે અને એક સહાય તરીકે ઉપયોગની હોય છે. જે તમે એક વસ્તુ ચૈન્ય પુરુષને અંતરના નેતા તરીકે રાખીને યા તો સાચા અંતરના સ્પર્શ સહિત કહેશો યા તો કરશો તો તે સફળ થશે. પરંતુ એની એ વસ્તુઓ તમે મનમાંથી, યા તો પ્રાણમાંથી કે આસત્ય કે મિશ્ર વાતાવરણમાંથી કહેશો યા કરશો તો તે તદ્દન નિષ્ફળ પણ જાય. પ્રત્યેક ક્ષણે, દરેક બાબતમાં જે સત્ય વસ્તુ હોય તે જ કરવી હોય અને તે પણ સાચા ઉપાયનો આશાય લઈને કરવી હોય તો તેને માટે આપણે સદા સત્ય ચેતનામાં જ રહેવું જોઈએ. પરંતુ એ પ્રકારનું કામ કોઈ અચળ કે આફર માનસિક નિયમનું અનુસરણ કરવાથી થઈ શકતું નથી. એવો નિયમ અમુક સંજોગોમાં બરાબર હોય અને બંધ બેસતો આવે, પરંતુ બીજ સંજોગોમાં તે બિલકુલ લાગુ ન થઈ શકે એમ હોય છે. સત્યની સાથે સંવાદમાં હોય એવો સામાન્ય સિદ્ધાંત આપી તો શકાય, પરંતુ એનો પ્રયોગ કરવાનું કામ સાધકની આંતર ચેતના ઉપર જ છોડવું જોઈએ. એ ચેતના જ પ્રત્યેક ડગલે શું કરવું અને શું ન કરવું તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે નક્કી કરી શકે. જે સાધકની ચેતનામાં ચૈત્ય પુરુષ આગળ પડતો થઈ ગયો હોય, અને સમગ્ર ચેતના મા ભગવતીની પ્રત્યે અભિમુખ થયેલી હોય તથા ચૈત્ય પુરુષનું તે અનુસરણ કરે તો ઉપર જણાવેલો સત્યનો નિર્ણય તે વધુ ને વધુ ગ્રમાણમાં કરી શકે છે.

* *

સાધકમાં સમર્પણની એક સામાન્ય વૃત્તિ કે વલણ સ્થાપન થાય એટલું બસ નથી, પરંતુ બધો સમય સમર્પણની આંતર વૃત્તિ જીવતી અને જગતી—જીવલાંત—રહે તેટલા માટે સાધકે હરેક કાર્ય મા ભગવતીને આપ્ણું કરતા રહેવું જોઈએ. કામ કરતી વખતે ધ્યાન કરવું ન જોઈએ; કારણ કે એમ કરવાથી કામમાંથી ચિત્ત પાછું ખેંચાય છે, પરંતુ આપો સમય સાધકના અંતરમાં

પોતાનાં સર્વ કર્મો જેને તે સમર્પણ કરે છે તે એકમેવ પ્રભુનું સતત સ્મરણ રહેલું જોઈએ. સાધનાની આ પહેલી પ્રક્રિયા છે. કારણ કે જ્યારે તમારું સપાટી ઉપરનું મન કામ કરતું હોય ત્યારે પ્રભુના સાનિનધ્યમાં એકાગ્ર એવી એક બીજી સ્થિર સત્તા તમારી અંદર તમે સતત અનુભવી શકતા હો, અથવા તો તમને એમ અનુભવવાવા લાગે કે મા ભગવતીની શક્તિ જ તમારામાં કાર્ય કરી રહી છે અને તમે તો તેના માત્ર એક યંત્ર યા તો હથિયાર છો, ત્યાર પછી સ્મરણને ઠેકાણે સતત અને સ્વયંપ્રકાશ એવો યોગનો, એટલે કર્મની અંદર પણ પ્રભુ સાથેની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થવો શરૂ થઈ જશે.

*
**

કેવળ પ્રભુને ખાતર અને પ્રભુના આદેશથી કરેલું હોય એવું કર્મ જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિઓ વિશુદ્ધિકારક નીવડે છે. એવું કામ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંગત હેતુ, કીર્તિની કે લોકોના માનની લાવસા, ઐહિક મહત્તમાની ઈચ્છા, પોતાના માનસિક હેતુઓનો આગ્રહ, ગ્રાણની આસક્તિઓ, આવેશો, અને હક્કની લાગણી, સ્થૂળ પૂર્વગ્રહો, કે મિશ્યાભિમાન, ગ્રામ્ય ગર્વ, ‘સ્વ’નું અતિ મહત્વ, અમુક સત્તા કે માન મેળવવાની વૃત્તિ, એમાંની કોઈ વસ્તુ કારણભૂત હોવી જોઈએ નહિ. અહંપ્રધાન વૃત્તિથી કરેલાં સર્વ કામો અજ્ઞાનમય જગતના લોકો માટે ગમે તેટલાં સારાં હોય, પરંતુ યોગ માર્ગના સાધક માટે તે કશાં ઉપયોગનાં નથી.

*
**

સામાન્ય માનવ જીવન મુખ્યત્વે કરીને અંગત હેતુઓ તથા પોતાની કામનાઓ સંતોષવા માટે કામ કરવામાં સમાયેલું હોય છે. એ કામ અમુક માનસિક કે નૈતિક સંયમ જાળવીને, તથા કોઈ વાર માનસિક આદર્શના સ્પર્શ સહિત કરવામાં આવે છે. પોતાનાં કામો પ્રભુને યજ્ઞ રૂપે અર્પણ કરવાં, કામનાઓનો ત્યાગ કરીને તેમના પર વિજ્ય મેળવવો, નિષ્કામ અને અહંકાર

રહિત થઈને કર્મ કરવાં, પ્રભુની જ્ઞાત કરવી, વિશ્વ ચેતનામાં પ્રવેશ કરવો, સર્વ પ્રાણી સાથે ઓકતાની અનુભૂતિ મેળવવી અને પ્રભુ સાથે ઓકતા સાધવી ઓમાં ગીતાનો યોગ સમાય છે. આપણો યોગ પોતાના ખાસ ઉદ્દેશ તરીકે અતિમાનસની દિવ્ય જ્યોતિ અને શક્તિને સાધકમાં અવતારવાની તથા માનવ પ્રકૃતિનું ઇપાંતર કરવાની સાધના ગીતાના એ યોગમાં ઉમેરે છે.

*
**

ઝાતમસમર્પણનો આધાર અમુક પ્રકારનું કે અમુક કાર્ય કરવા ઉપર નથી, પરંતુ કાર્ય ગમે તેવું હોય પરંતુ આપણે તે કેવા ભાવથી કરીએ છીએ તેના પર રહેલો છે. સારી રીતે તથા પ્રભુને વજન રૂપે ઝર્પણ કરીને કરેલું હોય, નિષ્કામ ભાવે અને નિરહંકાર થઈને કરેલું હોય, સફળતા કે નિષ્કળતા મળે તેમાં મનની સમતા અને સ્થિર શાંતિ જગ્યાને કર્યું હોય, પ્રભુને ખાતર, એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારના અંગત લાભ, બદલા કે પરિણામની આશાથી મુક્ત રહીને કરેલું હોય, તથા સધળાં કર્મ પ્રભુની શક્તિનાં જ છે એવી ચેતના સહિત કરેલું હોય એવું કોઈ પણ કામ કર્મ દ્વારા પ્રભુને સમર્પણ કરવાનું સાધન બની શકે છે.

*

જે આપણો આશકિત, જડતા અને નિષ્કયતાનો સ્વીકાર કરીશું તો કેવલ સ્થૂલ અને જડમાં જડ એવું યાંત્રિક કાર્ય પણ સારી રીતે નહિ થઈ શકે. તમારી જતને સ્થૂલ કાર્યમાં રોકાયેલી રાખવી એ તમારી મુશ્કેલીનો સાચો ઉકેલ નથી, પરંતુ આશકિતની લાગણીને, નિષ્કયતાને તથા જડતાને દૂર ફેંકી દઈને તમારી જતને મા ભગવતીની શક્તિ પ્રત્યે ખુલ્લી કરવી એ સાચો ઉપાય છે. મિથ્યાભિમાન, મહત્વાકંક્ષા, અને અતિમત્સર તમારા માર્ગમાં નડતાં હોય તો તેમને તમારી અંદરથી દૂર હાંકી મૂકો. એ દોષો આપોઆપ દૂર થઈ જય એને માટે વાટ જેયા કરવાથી તમે એમનાથી મુક્ત નહિ થઈ શકો. જે તમે

અમુક વસ્તુ બની આવે તેને માટે કેવળ વાટ જ જોયા કરશો તો એ વસ્તુ બની આવવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. આશકિત અને નિર્જિતા તમારા માર્ગમાં સાચે જ વિરોધ કરતી હોય તો પણ જેમ જેમ તમે સાચી રીતે અને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં મા ભગવતીની શક્તિ પ્રત્યે ખુલ્લા થશો, તેમ તેમ કામ કરવા માટે જે શક્તિ અને યોગ્યતાની જરૂર હશે તે તમને મળી રહેશે અને તમારા આધારમાં તે કુમે કુમે વૃદ્ધ પામતાં જશે.

**

જે લોકો મા ભગવતીને ખાતર સંપૂર્ણ સન્નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરે છે તેઓ ધ્યાન કરવા માટે બેસે નહિ, યા તો યોગની કોઈ ખાસ પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરે નહિ તોપણ એ કામ પોતે જ એમને સત્ય ચેતના પ્રામ કરવાનો અધિકારી બનાવી આપે છે. ધ્યાન કેવી રીતે કરવું જોઈએ એની સૂચના તમને આપવાની જરૂર નથી. જે કામ તમે કરો છો તેમાં બધો વખત સંપૂર્ણપણે સન્નિષ્ઠા રાખતા રહેશો, તથા તમારા અંતરને મા ભગવતી પ્રત્યે ખુલ્લું રાખશો તો જે જે વસ્તુની તમને જરૂર હશે તે ચાલીને તમારી પાસે આવશે.

**

કામ કરતી વખતે પ્રભુ પ્રત્યે ખુલ્લા થવું અને ચેતનામાં તેના પ્રત્યે ખુલ્લા થવું એ બન્ને એક જ વસ્તુ છે. જે દિવ્ય શક્તિ ધ્યાનની અવસ્થામાં તમારી ચેતનાની અંદર કાર્ય કરે છે તથા જ્યારે જ્યારે તમે તેના પ્રત્યે અભિમુખ થાઓ છો ત્યારે ત્યારે તમારી અંદરનાં આવરણોને અને અવ્યવસ્થાઓને દૂર કરી દઈ તમારી ચેતનાને સ્વચ્છ બનાવે છે તે જ દિવ્ય શક્તિ તમારાં કાયેની અપનાવી લઈ શકે છે અને એમાં જે જે ગુટિઓ રહેલી હોય છે તેનું તમને ભાન કરાવી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ શું કરવું જોઈએ તે વિષે પણ તમને સચેતન બનાવી શકે છે, તથા તમારા મનને તથા શરીરને, હાથને પણ તે માર્ગ દર્શાવી શકે છે. તમારા કામ દ્વારા તમે તે શક્તિના પ્રત્યે ખુલ્લા થાઓ

તો એ પ્રકારનું માર્ગદર્શન થાય છે તેનું તમને વધારે ને વધારે ભાન થશે, તથા છેવટે તમારી સધળી પ્રવૃત્તિઓની પાછળ તમે મા ભગવતીની શક્તિનો અનુભવ પણ કરી શકશો.

* *

સાધના દરમિયાન એવી કોઈ પણ અવસ્થા આવતી નથી જેની અંદર કામ કરવું સાધકને માટે આશક્ય થઈ પડે, સાધનાની યાત્રામાં એવો એકે ગાળો નથી જેમાં ધરતી પર પગ મૂકવાનું સ્થાન જ ન હોય, અને પ્રભુના ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા સાથે કામ કરવું બંધ બેસતું ન હોય અને તેથી કામનો ત્યાગ કરવો પ્રામ થાય. ધરતી પરનો ટેકો હમેશાં હોય છે. એ દૃઢ પ્રતિષ્ઠા એટલે સાધકની ચેતનાનું, તેની સંકલ્પ શક્તિનું અને બીજી સધળી શક્તિઓનું પ્રભુ પ્રત્યે ખુલ્લા થવું, પ્રભુ પર સંપૂર્ણ ભરોસો અને પ્રભુને સમર્પણ કરવું. આવા ભાવથી કરવામાં આવતાં કામો સાધનાના સાધન રૂપ બની શકે છે. એકાદ રહીખડી વ્યક્તિત્વ માટે, થોડા સમય માટે ધ્યાનાવસ્થામાં ઊંડા ઉત્તરી જવું અને તેટલા સમય પૂરતું કામને ઊંચે મૂકવું યાતો તેને ગૌણ સ્થાન આપવું જરૂરી હોઈ શકે. પરંતુ એવું એકાંતસેવન તો ખાસ વ્યક્તિની બાબતમાં અને તે પણ થોડા સમય માટેનું હોઈ શકે. વળી, કામોને સમૂળાં બંધ કરી દેવાં અને ચેતનાને પૂરેપૂરી પોતાની અંદર એંચી લેવી એ ભાગ્યે જ સલાહ-ભર્યું હોય છે. એમ કરવાથી એ પ્રકારની સ્વભન્સેવી તથા એકતરફી ચેતના-વસ્થાનામાં સાધક પ્રવેશ કરે છે અને પરિણામે કેવળ આત્મલક્ષી અનુભૂતિ-ઓના બનેલા મધ્ય પ્રદેશમાં જ તે રહી જાય છે અને બાબ્ય જગતના ઉપર કે ઊંચામાં ઊંચા સત્યના ઉપર જેની પકડ રહેતી નથી, તથા ઊંચામાં ઊંચું આધ્યાત્મિક સત્ય અને જીવનમાં તેના સાક્ષાત્કાર વચ્ચે જે સંવાદ સ્થાપન કરવાનો હોય છે તેને માટે આત્મલક્ષી અનુભૂતિનો જે સાચી રીતે ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે પણ એ કરી જાણતો નથી.

કામ બે પ્રકારનાં હોઈ શકે છે. સાધના માટે ઉપયોગી એવો અનુભવ પ્રામ કરવાના ક્ષેત્ર તરીકે, તથા સમગ્ર ચેતના અને તેની પ્રવૃત્તિઓ કુમે કુમે સંવાદ અને રૂપાંતર પ્રામ કરે તે માટે કરવામાં આવતાં કામ તે એક પ્રકારનાં, અને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ધ્યા પછી તેનો આવિલ્લવ કરવા માટે યોગાર્થ સ્થિતિમાં કરવામાં આવતાં કામો તે બીજાં પ્રકારનાં છે. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર છેક પાર્થિવ ચેતના સુધી નીચે ઉતારી લાવી શકાય ત્યાર પછી જ આ બીજા પ્રકારનાં કામોનો સમય આવ્યો ગણાય; ત્યાં સુધી સધળાં કામો આધ્યાત્મિક પ્રયત્નના ક્ષેત્ર તરીકે અને અનુભવ મેળવવાની શાળા તરીકે ગણાવાં જોઈએ.

*
*

ભક્તિ કરવા ઉપર મેં કદી મનાઈ હુકમ કાઢ્યો નથી. તેમ કોઈ પણ કાળે ધ્યાન કરવાની બંધી પણ મેં કરી હોય એવું મને યાં નથી મારા જોગમાં મેં ભક્તિ અને જ્ઞાન બન્ને ઉપર, તેમ કર્મ ઉપર પણ જાર દીધ્યા છે,—એકે શંકરાચાર્ય કે ચૈતન્યની પેદ એમાંના કેવળ એકને જ મેં અન્યને બાતલ કરીને અગત્ય આપી નથી એ સાચું છે.

સાધનામાં તમને, યા તો કોઈ પણ સાંખ્યકને જે મુશ્કેલી નડેછે તેમાં ખરું જોતાં ધ્યાન, ભક્તિ અને કર્મના પરસ્પર વિરોધનો પ્રશ્ન નથી હોતો. પરંતુ મુશ્કેલી સાચું વલણ લેવામાં, સાચું દૃષ્ટિબિદ્ધ અને વલણ ધારણ કરવામાં રહેલી છે.

હજી પણ તમે કામ કરતાં કરતાં પ્રભુનું સ્મરણ બધો વખત રાખવામાં નિષ્ફળ જતા હો તો પણ એ બહુ મોટી કે અગત્યની બાબત નથી. કામની શરૂઆતમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરીને તેને કામ સમર્પણ કરવું અને કામ પૂરું થાય એટલે પ્રભુનો આભાર માનવો એટલું પણ હાલ તુર્ની માટે પૂરતું ગણાવું જોઈએ. અથવા તો બહુ બહુ તો, કામની વચ્ચેના ખાલી ઝાંતરાલમાં, તેનું સ્મરણ કરી શકો તો તે પણ પૂરતું થઈ પડે. તમે જે પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે

તે તો મને કષ્ટદાયી અને મુશ્કેલ લાગે છે,—તમારા મનના એક ભાગ વડે તમે કામ કરવાનો અને સમરણ ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા લાગો છો. એ કાર્ય શક્ય છે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. જ્યારે સાધકો કામ કરતાં કરતાં આઓસ સમય પ્રભુની સ્મૃતિ જગ્રત રાખે છે (અને એ થઈ શકે છે નિઃસંશય), ત્યારે તેઓ પોતાના મનના ઊંડા સ્તરમાં, અથવા તો કુમે કુમે બે વિચાર ધારાઓને કે બેવડી ચેતનાને પોતાની અંદર જગ્રત કરીને એ કાર્ય સાધે છે. તેમાંની એક મોખરે રહે છે અને કામ કરે છે, બીજી પાછળ રહીને સાક્ષીભાવે કામને જુઝે છે અને પ્રભુનું સમરણ જગ્રત રાખે છે. બીજે પણ એક રસ્તો છે, જેનો આકાય મેં લાંબા સમય સુધી લીધો હતો. તે મુજબ ચેતનાની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જેમાં કામ આપોઆપ થાય અને આપણા અંગત વિચાર યા તો માનસિક કાર્ય એમાં બિલકુલ ભાગ લે જ નહિ, દખલ કરે જ નહિ, અને એ આઓએ સમય આપણી ચેતના પ્રભુમાં લીન,—નીરવ રહે. આ વસ્તુ પ્રયત્ન કરવા કરતાં સરળ અને સતત અભીષ્ટા અને સમર્પણના સંકલ્પ વડે વધારે સહેલાઈથી સાધી શકાય છે, અથવા તો અંતરાત્માને તેનાં કરણોથી પોતાની ચેતનામાં છૂટો પાડવાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. અભીષ્ટા વડે અને સમર્પણ કરવાના સંકલ્પ વડે ઊર્ધ્વમાં રહેલ શક્તિને પોતાની પ્રકૃતિમાં ઊતરવા માટે અને પોતાનામાં કામ કરવા માટે આવાહન કરવાની પદ્ધતિનો આકાય લેવાથી મહાન પરિણામો લાવી શકાય છે, કેટલાક સાધકોને એ કામ સાધવા માટે લાંબો સમય લાગે તોપણ. કેવળ પોતાના મનના પ્રયત્ન વડે સધળું કાર્ય સાધવાને બદલે ચેતનાની પાછળ યા તો તેનાથી પર રહેલી દિવ્ય શક્તિ પાસે કામ કેવી રીતે કરાવવું એનું જ્ઞાન મેળવવું એ સાધનાનું એક મહાન રહસ્ય છે. મનનો પ્રયત્ન બિનજરૂરી છે યાતો તેનું બિલકુલ પરિણામ આવતું જ નથી એમ હું કહેવા માગતો નથી. પરંતુ મન મોતે બધું જ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો આધ્યાત્મિક પહેલવાનો સિવાય બીજી લોકો માટે એવો પ્રયત્ન કષ્ટસાધ્ય નીવડે છે. વળી ઉપર જે રીત જળાવી તે ઘણા વખતથી જેની

આશા રાખવામાં આવે છે તે 'ટૂકો રસ્તો' પણ નથી. મેં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ રીતે સાધના કરતાં પરિણામ વાંબે સમયે પણ આવે. સાધનાના દરેક માર્ગમાં ધીરજ અને દૃઢ સંકલ્પ આવશ્યક હોય છે જ.

જે લોકો બળવાન હોય તેમને માટે શક્તિની વાત બરાબર છે. પરંતુ માનવ હદ્યની અભીષ્ટા અને તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે આવતી પ્રભુ કૃપા એ વસ્તુઓ પણ કેવળ ગાય્યાં નથી. આધ્યાત્મિક જીવનનાં એ પરમ સત્યો છે.

**

હું જે કામ વિષે કહું છું તે અહંતા અને અવિદ્યામાં રહીને કરેલાં, અહંને સંતોષવા માટે તથા રાજસિક કામનાઓના જ્ઞાવેગને વશ થઈને કરવામાં આવતાં કામો વિષે કહેતો નથી. અહંતા, રજેગુણ, તથા કામનાઓ અવિદ્યાની મુદ્રા રૂપ હોઈ તેમનો સમૂહો ત્યાગ કરવાના સંકલ્પ વગર કર્મયોગની સાધના સંભવતી જ નથી.

કર્મયોગની સાધનામાં જ ગાહન સત્ય રહેલું છે તેને ઠેકાણે પરોપકાર વૃત્તિ, માનવ જતિની સેવા વગેરે માનવ મનનાં ધડેલાં નીતિનાં અને જ્ઞાનર્થનાં ધોરણોને માણસો મૂકે છે તેમને પણ હું યોગ માટે આવશ્યક કર્માં ગણુતો નથી.

યોગના અર્થમાં 'કામ' એટલે ભગવત્પ્રીત્યએ તથા પ્રભુ સાથે વધારે ને વધારે એકતા સાધીને કરવામાં આવતાં કર્મ—એટલે કે કેવળ પ્રભુને જ ખાતર, બીજા કશાને ખાતર નહિ. ગભીર ધ્યાનમાં ઊંડા ઊતરી જવું, જ્ઞાનની જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર કરવો, યા તો પ્રભુ માટે સાચો પ્રેમ અને ભક્તિ મેળવવાં એ જેમ સહેલું નથી, તેમ પ્રભુ પ્રીત્યએ કર્મ કરવાં એ પણ શરૂઆતમાં સહેલું ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. બીજા યોગોની પેઠે કર્મયોગમાં પણ સાચી ભાવના તથા સાચું અંતરનું વલાણ લઈને સાધકે શરૂઆત કરવાની છે; ત્યાર પછી બાકીનું બધું આપોઆપ રહ્યાંશે.

સાચા સમર્પણ ભાવથી કરવામાં આવતાં કામો ભક્તિ કે જ્ઞાનના જેટલાં જ ફુલદાયી નીવડે છે. આંવા કર્મના યોગમાં કામનાઓ, રજેણુષ તથા અહંતાનો ત્યાગ સિદ્ધ કરવાનો હોઈ તેને પરિણામે સાધકના અંતરમાં આચંચળતા અને શુદ્ધિની સ્થાપના થાય છે. એવી સ્થિરતા અને શુદ્ધિમાં ચેતનાની ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાંથી શાંતિનું અવતરણ થઈ શકે છે. કર્મયોગની સાધનામાં પોતાની સંકલ્પ શક્તિ પ્રભુની દિવ્ય સંકલ્પ શક્તિ સાથે એક કરી દેવાથી સાધકમાં રહેલા અહંનું મરણ સંધાય છે, તથા સાધકની ચેતના વિશ્વ ચેતનામાં, યા તો વિશ્વ ચેતનાથીએ પર એવા પરાત્પરમાં આરોહણ કરે છે, વળી એનામાં પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદ્દો પડી બાધ્ય પ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. કર્મયોગ વડે સાધકમાં અંતરાત્માનું ભાન જાગે છે તથા બાધ્ય પ્રકૃતિને તે પોતાના કરણ તરીકે જોતાં શીખે છે. એનાં કાર્યો એનાં પોતાનાં મટી જાય છે તથા વિશ્વ શક્તિ તે કાર્યો કરી રહી છે તથા તેનો આત્મા યાને પુરુષ એકમેની સાક્ષી ભાવે તટસ્થ રહીને જોતો હોય છે છતાં તે પોતે તો મુક્ત જ રહે છે. અથવા તો સાધકના અંતરાત્મણની પાછળ રહીને આદ્યશક્તિ પોતે તેનાં કાર્યો કરી રહી છે તથા તેનું નિયંત્રણ કરે છે એમ તે અનુભવે છે. પોતાના સર્વ સંકલ્પો અને કાર્યો ભગવાનને સતત સમર્પણ કરવાથી પ્રેમ અને ભક્તિ વધે છે, અને ચૈત્ય પુરુષ સાધકની પ્રકૃતિમાં મોખરે આવે છે. ઊર્ધ્વમાં રહેલી મહા શક્તિને સર્વો કર્મો અર્પણ કરતાં કરતાં સાધકને તે દિવ્ય શક્તિ તેનાથી ઉપર આવી રહેલી જણાય છે તથા તેનું અવતરણ થતું હોય, અને કોઈ વિસ્તાર પામતી ચેતના પ્રત્યે અને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રત્યે પોતાની ચેતના ખુલ્લી થઈ છે એમ તે અનુભવે છે. છેવટે, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એકી સાથે પ્રગતિ કરે છે તથા પૂર્ણ યોગમાં જેને પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કહેવામાં આવે છે તે આત્મસિદ્ધ શક્ય બને છે.

આ બધાં પરિણામો એકી વખતે આવી જતાં નથી એ તો નક્કી છે. ઓછા કે વધારે પ્રમાણમાં ધીમે ધીમે જ તે આવે છે. સાધકના અંતરનો

વિકાસ અને તેની સ્થિતિ જેવી હોય તેના પ્રમાણમાં એ પરિણામો ઓછાં વધારે સંપૂર્ણપણે મેળવી શકાય છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કોઈ સહેલો રાજમાર્ગ નથી.

પૂર્ણયોગના આધ્યાત્મિક જીવનને સારુ મેં વિકસાવેલો આ કર્મયોગ મૂળ ગીતામાં કહેલો છે. બુદ્ધિના ઘ્યાલો કે તર્ક ઉપર નહિ પરંતુ નક્કર અનુભવ ઉપર એની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. એ કર્મયોગની સાધનામાંથી ધ્યાન બાતલ નથી અને ભક્તિ તો જરૂર નિષિદ્ધ નથી. કારણ કે, ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરવાનો તથા પોતાની સમગ્ર ચૈતનાને પ્રભુને ચરણે ધરવાનો અભ્યાસ જે કર્મયોગના સાર રૂપ છે તે મૂળમાં તો ભક્તિની જ કિયા છે. અલબર્ટ, જીવનથી દૂર ભાગતો, આત્મમર્યાદાન ધ્યાન યોગ, યા તો પોતાના જ આંતર સ્વદ્ધનને સમગ્ર યોગના સાર તરીકે સ્વીકારી લેતી કેવળ ભાવધેલી ભક્તિ એ કર્મયોગ-માંથી બાતલ રહે છે. શુદ્ધ આત્મલીન ધ્યાનાવસ્થામાં કે આંતર પ્રતિષ્ઠિત અક્ષિય ભક્તિમાં અને તેની મસ્તીમાં સાધક કલાકોના કલાકો સુધી લીન રહી શકે છે, પરંતુ આખો પૂર્ણયોગ એમાં સમાઈ જતો નથી.
